

Þorsteinn G. Indriðason

Á mörkum afleiðslu og samsetningar?

Um orðlíka seinni liði í íslensku

1 Inngangur

Í íslensku er venjan að greina á milli sjálfstæðra orða og viðskeyta af ýmsu tagi.¹ Oftast gengur sú aðgreining ágætlega en svo er líka töluverður fjöldi bundinna seinni liða í samsetningum sem líta má á sem millistig milli sjálfstæðra orða og viðskeyta, sbr. liðina í (1):²

- (1) a. -auki, -beri, -fari, -hafi, -sali, -sinni, -þegi
b. -brigði, -býli, -gresi, -grýti, -lendi, -menni, -stirni
c. -auðgi, -fýsi, -girni, -heldni, -rækni, -sögli

¹ Þessi grein er að stofni til fyrirlestur sem ég flutti á 29. Rask-ráðstefnunni í janúar 2015. Ég þakka áheyrendum þar góðar ábendingar. Sömuleiðis vil ég þakka ónefndum ritrýnum og ritstjóra *Orðs og tungu* ítarlegan yfirlestur og góðar tillögur til úrbóta sem hafa gert sitt til þess að bæta greinina. Allt sem missagt kann að vera skrifast þó á minn reikning.

² Hjá Kristínu Bjarnadóttur (2005:49) kemur fram að samsetningarliðir séu frjálsir liðir sem beri merkingu en að aðskeyti séu bundnir liðir sem hafi málfræðilegt hlutverk. Því er rökrétt að kalla liðina í (1) millstig milli sjálfstæðra orða og viðskeyta: Þeir eru bundnir eins og viðskeyti en hafa í sér merkingu eins og um sjálfstæð orð væri að ræða. Þeir gegna ekki málfræðilegu hlutverki í samsetningunni og geta af þeim sökum vart verið kerfisvæddir.

Liðirnir í (1) verða í greininni nefndir *orðlíkir seinni liðir*.³ Svipuð dæmi eru þekkt úr öðrum málum og ýmis heiti hafa verið notuð til þess að greina liðina frá hefðbundnum viðskeytum.⁴ Mætti þar nefna *hálf-orð* (e. *semi words*), *viðskeytislíki* (e. *suffixoids*) og *bundna liði* (e. *bound forms*).⁵ Síðasttalda heitið hefur víðari merkingu en þau sem nefnd eru fyrr því að það getur átt við alla orðhluta sem ekki geta staðið sjálfstæðir (sjá umfjöllun um þessi fyrirbæri hjá t.d. Ascoop og Leuschner 2006 og Kenesei 2007).

Í þessari grein verður lögð áhersla á að kanna bundnu liðina í (1), þ.e. seinni liði samsetninga sem mynda nafnorð. Liðirnir verða bornir saman við sjálfstæð orð og viðskeyti, einkum þau sem til eru komin vegna kerfisvæðingar (e. *grammaticalization*, sjá ýmis dæmi hjá Iversen 1973:162) til þess m.a. að kanna hvort liðirnir sjálfir séu þannig tilkomnir. Gerð verður tilraun til þess að tengja liðina við þá gróskumiklu umræðu sem átt hefur sér stað undanfarin ár og áratugi um viðskeytislíki og kannað að hve miklu leyti liðirnir líkjast þeim.⁶ Fjölmargir aðrir bundnir liðir eru til í íslensku fyrir utan þá sem nefndir eru í (1) og verður fjallað um suma þeirra í 2. kafla en að öðru leyti vísað til Kristínar Bjarnadóttur (2005) almennt um slíka liði og Margrétar Jónsdóttur (2005) sem fjallar sérstaklega um seinni liðinn *-væða* sem myndar sagnir.

Í greininni verður ýmsum prófunum beitt til þess að komast að því að hve miklu leyti orðlíkir seinni liðir líkjast sjálfstæðum orðum. Ein helsta niðurstaða greinarinnar er að það sé ekki mikill munur á orðum og orðlíkum seinni liðum og raunar fátt sem skilur á milli. Ýmis próf leiða í ljós meiri skyldleika með orðum og orðlíkum liðum en með orðlíkum liðum og ýmsum öðrum bundnum liðum.

³ Stong-Jensen (1987) fjallar um hvorugkynsliði eins og *-yrði* og skoðar samsetningar með þeim í ljósi orðhlutahljóðkerfisfræði (e. *lexical phonology*). Hennar niðurstaða er sú að liðirnir séu myndaðir með „ofvirkri orðmyndun“ (e. *lexical overgeneration*) sem felst í að orðmyndunarregla, sem skeytir við viðskeytinu *-i* í þessu tilfelli, býr til orð af sjálfstæðu orði, þ.e. *yrði* af *orð*, sem hvergi kemur fyrir nema í samsetningum, sbr. *slanguryrði*.

⁴ Hér má t.d. nefna liði í norsku á borð við *-auke*, *-haver*, *-dømme* og *-løyse* í *lønnsauke*, *makthaver*, *herredømme* og *arbeidsløyse* (sjá Leira 1992:112 o.áfr.).

⁵ Einnig eru til *forskeytislíki* (e. *prefixoids*) en saman eru *forskeytislíki* og *viðskeytislíki* nefnd einu nafni *aðskeytislíki* (e. *affixoids*).

⁶ Í umfjöllun um íslensku hafa liðirnir gengið undir ýmsum nöfnum sem og samsetningarnar sem þeir eru hluti af. Þar má nefna *afleiddar samsetningar* (Eiríkur Rögnvaldsson 1990), *viðskeyti II* (Þorsteinn G. Indriðason 1994), *bundna afleidda seinna hluta* (Kristín Bjarnadóttir 2005), *bundna samsetningarliði* (Guðrún Kvaran 2005) og heitið *samsetta afleiðslu* um orðmyndunartegundina (Ari Páll Kristinsson 1991).

Efnisskipan er á þá leið að í 2. kafla verður fjallað um afleiðslu, samsetningu og mörkin þar á milli. Í 3. kafla verður fjallað nánar um orðlíka liði, mögulega kerfisvæðingu þeirra og tengsl við aðskeytislíki. Í 4. kafla verða kynnt til sögunnar ýmis próf sem ætlað er að skera úr um hver sé helstur munur á orðum, orðlíkum seinni liðum og viðskeytum. Í 5. kafla koma fram helstu niðurstöður.

2 Um afleiðslu, samsetningu og mörkin þar á milli

2.1 Inngangur

Þótt málfræðingar séu yfirleitt sammála um að gera verði skýran greinarmun á afleiðslu og samsetningu þá koma í mörgum málum fyrir orðliðir sem vissulega eru bundnir en hafa ýmis orðleg einkenni sem gera þá líkari sjálfstæðum orðum en aðskeytum (viðskeytum og forskeytum). Þetta á við um íslensku eins og kom fram í (1) hér á undan. Þótt margt af því sem sagt er hér um samsetningu og afleiðslu séu að nokkru leyti sjálfsagðir hlutir þá er nauðsynlegt fyrir framhaldið að skýra vel muninn þar á milli til þess að geta fjallað með góðum hætti um ýmis markatilvik seinna í greininni. Köflunum hér á eftir um afleiðslu og samsetningu er því ekki ætlað að vera tæmandi enda slíkt ekki í boði í grein af þessu tagi. Hér verður fyrst fjallað um helstu einkenni afleiðslu (í 2.2) og samsetningar (í 2.3). Í 2.4 verða rædd mörk afleiðslu og samsetningar og sérstaklega teknir fyrir áhersluforliðir til þess að varpa ljósi á þau mörk en áhersluforliðir virðast hvorki tilheyra flokki hefðbundinna forskeyta né sjálfstæðra orða.

2.2 Afleiðsla

2.2.1 Almenn

Tvö höfuðferli afleiðslu eru forskeyting og viðskeyting. Hefðbundnar skilgreiningar á forskeyti og viðskeyti er hægt að lesa í ýmsum handbókum. Þannig skilgreinir Höskuldur Þráinsson (1995:52) forskeyti sem litla orðhluta „sem skeytt er framan á orð til þess að mynda ný“ og viðskeyti sem orðhluta „sem notaðir eru til þess að leiða eitt orð

af öðru (eða af rót annars)“. Guðrún Kvaran (2005:96) skilgreinir forskeyti sem „myndan sem skeytt er framan við orð til þess að mynda nýtt orð með nýrri merkingu“. Og viðskeyti skilgreinir Guðrún sem „myndan sem skeytt er aftan við rót orðs til þess að mynda nýtt orð með nýrri merkingu“. Afleiðsla getur sem sé verið í formi forskeytingar þar sem forskeyti er skeytt framan við grunnorðið (sjá t.d. Sigrúnu Þorgeirsdóttur 1986), sbr. *gladur* (lo.) → *ó-gladur* (lo.) eða *dæma* (so.) → *for-dæma* (so.), og í formi viðskeytingar þar sem viðskeyti er skeytt aftan við grunnorðið, sbr. *baka* (so.) → *bak-ari* (no.) og *senda* (so.) → *send-ing* (no.).⁷ Afleiðsla getur verið svonefnd núllafleiðsla þar sem engu er bætt við grunnorðið en orðflokkur breytist, sbr. *koma* (so.) → *koma* (no.).⁸ Einnig getur afleiðsla falist í hljóðskiptum af indóevrópskum uppruna, sbr. *bíða* (so.) – *bið* (no.) og *ljúka* (so.) – *lok* (no.) eða þá í hljóðvarpi með viðskeyti, sbr. *langur* (lo.) → *leng-d* (no.) eða *þungur* (lo.) → *þyng-d* (no.) en þessar aðferðir eru ekki virkar í nútímaíslensku.⁹ Í undirköflunum hér á eftir verður nánar fjallað um forskeytingu og viðskeytingu.

2.2.2 Forskeyting

Forskeytta orðið er nánast alltaf í sama orðflokki og grunnorðið en iðulega kemur fram önnur merking en grunnorðið hefur. Sigurður Konráðsson (1989:11–14) skiptir forskeytum í flokka merkingarlega, sbr. *Töflu 1*:

Forskeyti	Merking	Forskeyting	Niðurstaða
afar-	áhersla á e-ð	afar-sterkur (lo.)	afarsterkur (lo.)
van-	neitandi	van-þakklátur (lo.)	vanþakklátur (lo.)

⁷ Guðrún Kvaran (2005:9) skilgreinir grunnorð á eftirfarandi hátt: „Grunnorð [...] er hvorki afleitt né samsett. Það er aðeins rót að viðbættri beygingarendingu, til dæmis *dal-ur*, *fjörð-ur*, *veg-ur*.“ Í þessari grein notast ég við nokkuð víðari skilgreiningu. Samkvæmt henni getur grunnorð verið sá strúktúr sem forskeytið eða viðskeytið bætist við og strúktúrinn getur þá verið afleitt eða samsett orð í vissum tilfellum. Þannig er innlegðin í orðmyndunina *ættækni* og *hjálpfýsi* samsettu lýsingarorðin *ættækinn* og *hjálpfús* og samsettu orðin eru þá grunnorð afleiðslunnar.

⁸ Núllafleiðsla getur einnig verið fólgin í breytingunni *taka* (so.) → *-taki* (no.) þar sem *-i* í *-taki* er beygingarending, sbr. einnig (15a).

⁹ Hér má einnig nefna styttingarviðskeytið *-ó* sem styttr nafnorð, lýsingarorð og orð af erlendum toga (sjá Jones 1964, Eirík Rögnvaldsson 1984, Guðrúnu Kvaran 2005, Jansson 2015 og Þorstein G. Indriðason 2015). Dæmi um þessar styttingar eru eftirfarandi: *tengdamóðir* → *tengdó*, *tikarspeni* → *tíko*, *dularfullur* → *duló* og *lúðalegur* → *lúðó*. Styttingar með orðum af erlendum toga eru t.d. *diplómatískur* → *dipló*, *liberal* → *libó* og *pósítívur* → *pósó*.

Forskeyti	Merking	Forskeyting	Niðurstaða
ó-	neikvæð	ó-glaður (lo.)	óglaður (lo.)
ná-	tengsl	ná-skyldur (lo.)	náskyldur (lo.)
ný-	tímamerking	ný-fæddur (lo.)	nýfæddur (lo.)
marg-	fjöldi	marg-tuggið (so.)	margtuggið (so.)
fjór-	tala	fjór-flokkur (no.)	fjórflokkur (no.)
höfuð-	mikilvægi e-s	höfuð-synd (no.)	höfuðsynd (no.)
auka-	minni háttar	auka-hlutverk (no.)	aukahlutverk (no.)
risa-	stærð	risa-skjár (no.)	risaskjár (no.)
hálf-	stig	hálf-ruglaður (lo.)	hálfruglaður (lo.)

Tafla 1. Forskeyti og merking þeirra (merkingarflokkun byggð á Sigurði Konráðssyni 1989).

Hægt er að skipta forskeytum upp eftir því hvaða orðflokkum þau tengjast; nafnorðum (2a), lýsingarorðum (2b) eða sögnum (2c). Sum forskeyti geta reyndar tengst orðum af fleiri en einum orðflokki:

- (2) a. and-byr, for-maður, mis-skilningur, van-mat, ör-tröð
- b. af-gamall, all-góður, endur-kræfur, for-spár, sí-grænn, tor-læs, van-búinn, ör-lítill
- c. and-mæla, auð-mýkja, fjar-lægja, mis-stíga, sí-rita, tor-tíma, van-gera

Töluvert er til í íslensku af svonefndum áhersluforliðum (sbr. Sigrúnu Þorgeirsdóttur 1986:69 o.áfr.). Þeir standa oftast með lýsingarorðum, sbr. dæmin í (3), en finnast einnig með nafnorðum og sögnum:¹⁰

- (3) ösku-viljugur, drullu-svektur, hund-óánægður, hörku-duglegur, fanta-góður

Þessir forliðir hafa misst upphaflega merkingu og eru notaðir til áhersluauka. Um leið tengjast þeir margir hverjir annars konar seinni liðum en þegar þeir eru í hlutverki sjálfstæðra orða. Forliðirnir í (3) tengjast lýsingarorðum en sem sjálfstæð orð í samsetningum tengjast þeir yfirleitt nafnorðum. Um leið geta þeir staðið í eignarfalli eins og um sjálfstæð orð sé að ræða. Nánar verður fjallað um þessa liði í 2.4.

¹⁰ Þetta er athyglisverður flokkur og aðrir liðir sömu tegundar eru t.d. *auga(fullur)*, *band(brjáláður)*, *blóð(latur)*, *dúndur(flottur)*, *grút(timbraður)*, *gufu(ruglaður)*, *sauð(heimskur)*, *snar(vitlaus)* og *sultu(slakur)*.

2.2.3 Viðskeyting

Viðskeyting er að því leyti frábrugðin forskeytingu að með henni er oftast myndað orð af öðrum orðflokki en grunnorðið. Þetta gerist þó ekki alltaf, sbr. *strákur* (no.) → *strák+lingur* (no.). Viðskeyting getur t.d. breytt sögn í nafnorð. Viðskeyti geta, eins og forskeyti, aukið við merkingu grunnorðsins, t.d. þegar orð um geranda eða athöfn er leitt af sögnum, sbr. *lækna* (so.) → *lækn-ir* (no.) og *skipa* (so.) → *skip-un* (no.), eða þegar orð um verkfæri er leitt af sögn, sbr. *hreyfa* (so.) → *hreyf-ill* (no.). Í *Töflu 2* er yfirlit yfir nokkur viðskeyti í íslensku og hvernig þau breyta orðflokki og auka við merkingu grunnorðsins:

Viðskeyti	Hlutverk	Viðskeyting	Niðurstaða
-ari	so. → no.	kenna + ari	kennari (no.)
-andi	so. → no.	kaupa + andi	kaupandi (no.)
-un	so. → no.	hlusta + un	hlustun (no.)
-ing	so. → no.	binda + ing	binding (no.)
-erni	no. → no.	faðir + erni	faðerni (no.)
-indi	lo. → no.	veikur + indi	veikindi (no.)
-legur	no. → lo. lo. → lo. ¹¹	aldur + legur djarfur + legur	aldurslegur (lo.) djarflegur (lo.)
-ug	no. → lo.	máttur + ugur	máttugur (lo.)
-ull	so. → lo.	reika + ull	reikull (lo.)
-a	lo. → ao.	hræðilegur + a	hræðilega (ao.)

Tafla 2. Viðskeyti og hlutverk þeirra.

Eitt megineinkenni viðskeytingar er að hún eykur við merkingu grunnorðsins og myndar oft orð sem er af öðrum orðflokki en grunnorðið. Viðskeyti geta, eins og forskeytin, tengst grunnorðum sem eru nafnorð, lýsingarorð og sagnir og myndað með þeim nafnorð og lýsingarorð en sagnir eru ekki eins algengar. Þó má nefna bundna liðinn *-væða* sem myndar sagnir af nafnorðum, sbr. *raf-væða*, *aumingja-væða*, *sjónvarps-væða* og *nútíma-væða*, sjá Margréti Jónsdóttur (2005).

Ýmis viðskeyti geta myndað svonefnd gerandnafnorð (4a), athafnarnafnorð (4b) og verkfærishafnorð (4c). Þessi nafnorð eru þá yfirleitt mynduð af sögnum með eftirfarandi viðskeytum (sjá Baldur Jónsson 1987:93–94):

¹¹ Í stöku tilfellum getur *-legur* einnig myndað lýsingarorð af fornöfnum og atviksorðum, sbr. *þess-legur*, *ég-legur* og *heima-legur* en slík orðmyndun er sjaldgæfari en með nafnorðum og lýsingarorðum.

- (4) a. rit-ari, stofn-andi, lækn-i-r, ek-ill, könn-uð-ur
 b. hlust-un, send-ing, les-ning
 c. kæl-i-r, hreyf-ill

Viðskeyti, sem mynda lýsingarorð af nafnorðum, eru m.a. eftirfarandi:

- (5) aldurs-leg-ur, sköll-ótt-ur, íslen-sk-ur, snjó-ug-ur, svik-
 ul-l

Svonefnd núllafleiðsla (e. *conversion*) felur í sér að hvorki er notað forskeyti né viðskeyti við afleiðsluna (sjá nánar í 3.3). Grunnorðið getur haldist óbreytt, sbr. *koma* (so.) og *koma* (no.), það getur verið stytta, sbr. *kalla* (so.) og *kall* (no.) og orðmyndunin getur komið fram með hljóðbreytingu, sbr. *brjóta* (so.) og *brot* (no.).¹²

Í íslensku eru nokkur dæmi um viðskeyti sem áður voru sjálfstæð orð en urðu viðskeyti eftir kerfisvæðingu (sjá Halldór Halldórsson 1976). Viðskeyti, sem hafa þróast á þennan veg frá sjálfstæðum orðum, eru t.d. *-dóm*, *-skap*, *-leik* og *-átt*. Þessi viðskeyti mynda nafnorð af nafnorðum og lýsingarorðum og afleiddu nafnorðin merkja oft eitthvað sértækt eða lýsa eiginleikum:

- (6) sjúk-dómur, vin-átta, dreng-skapur, sann-leikur

Einnig koma fyrir fjölmargir bundnir seinni liðir sem mynda nafnorð. Þessir liðir líkjast sjálfstæðum orðum að mörgu leyti eins og minnst var á í inngangi en viðskeytum að öðru leyti, t.d. því að þeir geta ekki staðið sjálfstæðir. Í *Töflu 3* er að finna liði sem mynda nafnorðssamsetningar, í karlkyni, kvenkyni og hvorugkyni, en yfirlitið er auðvitað ekki tæmandi:¹³

¹² Hér má líka nefna að til eru afleidd orð sem eru afsprengi lærðrar orðmyndunar. Gerðar hafa verið ýmsar tilraunir til að koma gömlum viðskeytum á framfæri á ný eftir að þau hafa fallið úr notkun. Viðskeytið *-ald* er gamalt verkfærisviðskeyti. Til þess að endurvekja það var reynt að koma á framfæri afleidda orðinu *mót-ald* (e. *modem*). Fleiri afleidd orð af þessu tagi mætti nefna, svo sem *ferjald* 'breytir', *hjólald* 'vinda' og *rafald* 'útvarp', sjá Baldur Jónsson (1985:6), sbr. einnig Þorstein G. Indriðason (2008:111).

¹³ Liðunum í *Töflu 3* hefur verið safnað héðan og þaðan yfir töluverðan tíma. Meðal annars komst ég yfir nokkuð ítarlegan lista við vinnslu íslensk-skandinavísku orðabókarinnar *ISLEX* og hef bætt við hann síðan en listinn er þó á engan hátt tæmandi. Hann gefur hins vegar góða mynd af því sem við er að fást.

karlkynsliðir	kvenkynsliðir	hvorugkynsliðir	
-auki	-auðgi	-brigði	-líki
-beri	-fýsi	-byri	-lyndi
-búi	-girni	-býli	-læti
-eigi	-heldni	-dæmi	-menni
-fari	-hyggni	-fenni	-meti
-gjafi	-hygli	-ferði	-mæli
-hafi	-rækni	-fiski	-nefni
-riti	-semi	-gresi	-neyti
-sali	-sögli	-grýti	-nætti
-sinni	-ýðgi	-gæti	-ræði
-skeri		-hveli	-stirni
-viti		-hýsi	-særi
-yrki		-lendi	-sævi
-þegi		-leysi	-viði
-þoli		-lífi	-viðri

Tafla 3. Yfirlit yfir orðlíka seinni liði sem mynda nafnorðssamsetningar.

Byggingu þessara liða er hægt að lýsa eins og í (7) en ítarlegri umfjöllun um þessa liði bíður 3. og 4. kafla:

- (7) a. Karlkynsliðir mynda veik karlkynsnafnorð með endingunni *-i* í nefnifalli eintölu og með *-a* í eignarfalli eintölu: *launa-auk+i*, *ein-bú+i*, *ör-eig+i*, *geim-far+i*, *sjálf-sal+i*, *hjarta-þeg+i*
- b. Hvorugkynsliðir mynda sterk hvorugkynsnafnorð með viðskeytinu *-i* í seinna atkvæði og *-s* í eignarfalli eintölu: *til-brigði*, *harð-fenni*, *ár-ferði*, *stór-grýti*, *búr-hveli*, *hjól-hýsi*, *smá-stirni*
- c. Kvenkynsliðir mynda veik kvenkynsnafnorð með viðskeytinu *-i* í seinna atkvæði en án endingar í eignarfalli eintölu: *mann-auðgi*, *ein-drægni*, *mein-fýsi*, *eigin-girni*, *sam-heldni*, *þjóð-rækni*, *skað-semi*

Töluvert er um orðlíka seinni liði sem mynda lýsingarorð, sbr. (8) þar sem einnig er bent á mögulegar skýringar á því hvaðan þessir liðir koma:

- (8) a. *-gengur* → *hæg-gengur*, so. *ganga* með *i*-hljóðvarpi
- b. *-vana* → *and-vana*, e.t.v. so. *vana* (venjulega í merkingunni 'gelda')

- c. -lægur → land-lægur, so. *liggja* með *i*-hljóðvarpi af 3. kennimynd (*lágum*)
- d. -sýnn → ein-sýnn, e.t.v. af so. *sýna* eða af nafnorðinu *sýn*
- e. -rækin → skyldu-rækin, af so. *rækja*
- f. -þættur → marg-þættur, af no. *þáttur* með *i*-hljóðvarpi
- g. -sær → gegn-sær, af so. *sjá* með *i*-hljóðvarpi
- h. -róma → ein-róma, af so. *róma* eða nafnorðinu *rómur*

2.3 Samsetning

Höskuldur Þráinsson (1995:133) skilgreinir samsett orð þannig: „Orð eru nefnd SAMSETT ef þau eru gerð úr tveimur eða fleiri orðum (hafa fleiri en eina rót)“ og Guðrún Kvaran (2005:10) er á svipuðum slóðum, nefnilega að samsett orð séu „mynduð úr að minnsta kosti tveimur rótum“. Samsetning er virkasta orðmyndunin í íslensku og nokkrar tegundir eru til af henni.

Fyrst skal telja stofnsamsetningu þar sem tveir stofnar eru settir saman, sbr. *hest-hús*.

Í öðru lagi eru til eignarfallssamsetningar þar sem fyrri liðurinn er í eignarfalli, óháð því hvaða fall seinni liðurinn hefur. Eignarfallslíðurinn getur þá verið í eintölu, sbr. *lands-lög*, eða í fleirtölu, sbr. *orða-bók*. Þessi samsetningartegund er athyglisverð vegna þess að þar kemur fyrir beygður liður inni í samsettu orði en það hefur verið talið frekar óvenjulegt í málvísindalegu tilliti (sjá t.d. Perlmutter 1988, Booij 1993, 1994, 1996 og Þorstein G. Indriðason 2014). Samsetning af þessu tagi er mjög virk í íslensku, samanborið við t.d. nágrannamálið færeysku. Þetta gæti tengst því að notkun eignarfallsins er enn virk í íslensku og eignarfallið hefur þar af leiðandi skýrt hlutverk.¹⁴ Eignarfallið er aftur á móti horfið að mestu úr færeysku talmáli en finna má eignarfallsmýndir í ritmálinu (sjá Höskuld Þráinsson o.fl. 2004:248 og Þorstein G. Indriðason 2011:271).

Í þriðja lagi eru tengihljóðssamsetningar. Þar koma fyrir einingarnar *a*, *u*, *i* milli stofnanna en þessar einingar eiga formlega ekkert skylt við beygingarendingar, a.m.k. samtímalega séð. Þetta eru samsetningar eins og *ráð-u-nauttur*, *tóm-a-hljóð*, *eld-i-viður*, *rusl-a-fata* og *skell-i-hlátur*. Tengihljóðið getur líka verið *-s* sem er reyndar samhljóma eignarfallsendingunni *-s* en samtímalega á hún að öðru leyti ekkert skylt

¹⁴ Hér bendir ritrýnir á að notkun eignarfallsins sé virk í fleiri málum án þess að þar séu eignarfallssamsetningar til staðar.

við hana. Dæmi um slíkar samsetningar eru *leikfimi-s-hús* og *hræsnis-fullur*.

Í fjórða lagi er svo vert að minnast á svonefndar þágufallssamsetningar (sjá Kristínu Bjarnadóttur 2000). Þágufallssamsetningar eru takmarkaður hópur samsetninga þar sem fyrri liðurinn er í þágufalli en seinni liðurinn getur verið lýsingarháttur þátíðar, sbr. *fánnum-prýddur*, *gulli-blandaður* og *hugsjónnum-borinn*, lýsingarorð, sbr. *sjálfum-glaður* og *ljónnum-líkur*, sögn, sbr. *fótum-troða*, *tryggðum-binda* og *gulli-mála*, eða nafnorð, sbr. *sjálfum-gleði* og *hugum-stærð*. Þessar samsetningar líkjast að sumu leyti svonefndum innlimunarferlum (e. *incorporation*). Í *fánnum-prýddur* er hreyfingin frá sögn (sem reyndar er lýsingarháttur) og andlagi yfir í andlag og sögn, sbr. *prýddur fánnum* → *fánnum-prýddur*.

Í fimmta og síðasta lagi má svo nefna setningarlegar samsetningar (e. *phrasal compounds*) sem eru byggðar upp af fyrri lið sem er setningarliður eða jafnvel heil setning og seinni lið sem er venjulegt orð (sjá Kristínu Bjarnadóttur 2005 og Þorstein G. Indriðason 2012), sbr. dæmi eins og *Tryggvi Þór spilaði út [[bannað-að-gera-grín-að-fötluðum]-spilinu]* (no.) þar sem greina má setningarstrúktúrinn í lýsingarorðslið með nafnháttarsetningu. Setningarlegar samsetningar eru nokkuð óvenjulegar því að oftast er gert ráð fyrir að orðasafn og setningahluti séu aðskildir þættir málfræðinnar og að reglur um samsetningu eigi heima í orðasafni og geti þar af leiðandi ekki náð í setningarliði eða heilar setningar úr setningahluta (sjá nánari útlistun á þessu fyrirbæri hjá t.d. Wiese 1996, Scalise og Guevara 2005 og Sato 2010).

Segja má að algengustu gerðir samsetninga séu nafnorðssamsetningar og lýsingarorðssamsetningar. Hér verður einnig minnst á sagnasamsetningar en dæmi um þá tegund eru frekar fá.¹⁵ Í nafnorðssamsetningum er seinni liðurinn nafnorð og ákvarðar bæði orðflokk og beygingu samsetningarinnar. Fyrri liðurinn getur verið nafnorð, lýsingarorð, sögn, fornafn, atviksorð, töluorð eða forsetning, sbr. (9):

- (9) hesta(no.)-maður, háa(lo.)-loft, sendi(so.)-bréf, sér(fn.)-
 viska, heim(ao.)-sókn, þrí(to.)-fótur, á(fs.)-veita

Í lýsingarorðssamsetningum er seinni liðurinn lýsingarorð en fyrri liðurinn getur verið nafnorð, lýsingarorð, sögn, fornafn, atviksorð, töluorð og forsetning þótt ekki séu þessar tegundir allar jafn algengar:

¹⁵ Þessi heiti eru notuð hér vegna þess að þessar samsetningar enda á nafnorði, lýsingarorði eða sögn.

- (10) höfuð(no.)-lítill, hvít(lo.)-skeggjaður, hreyfi(so.)-hamlaður, sér(fn.)-vitur, nær(ao.)-göngull, ein(to.)-fættur, eftir(fs.)-lýstur

Í sagnasamsetningum er seinni liðurinn sögn en fyrri liðurinn getur verið nafnorð, lýsingarorð, sögn, fornafn, atviksorð, töluorð og forsetning eins og í hinum tegundunum sem nefndar voru hér á undan:

- (11) tilrauna(no.)-kenna, fljót(lo.)-afgreiða, bull(so.)-sjóða, sér(fn.)-merkja, endur(ao.)-greiða, tví(to.)-panta, til(fs.)-kynna

2.4 Um mörk afleiðslu og samsetningar

Eins og við sáum í umfjölluninni hér á undan er í íslensku töluvert um orðlíka seinni liði sem hugsanlega má staðsetja í rýminu á milli afleiðslu og samsetningar. Nánar verður fjallað um þessa liði í 3. og 4. kafla hér á eftir. Enn fremur verður nánar fjallað um einstakar hugmyndir ýmissa fræðimanna um mörk afleiðslu og samsetningar í 4. kafla og orðlíkir seinni liðir í íslensku sérstaklega skoðaðir í ljósi þeirra hugmynda. Í þessum undirkafla er hins vegar ætlunin að fjalla meira almennt um þessi mörk og hvernig hægt er að komast að þeirri niðurstöðu að viðkomandi liður sé hvorki aðskeyti né sjálfstætt orð. Til nánari skýringar og umræðu verður notast við dæmi um áhersluforliði í íslensku. Er það einkum gert vegna þess að þar má greina ákveðna þróun frá sjálfstæðum orðum yfir til forliða með málfræðilegt hlutverk.

Töluvert hefur verið skrifað um mörk afleiðslu og samsetningar í ýmsum tungumálum og má þar nefna Skommer (1993), Dalton-Puffer og Plag (2000), Bauer (2005), Ascoop og Leuschner (2006), Kenesei (2007), Arcodia (2012) og Meibauer (2013) svo að einhverjir séu nefndir. Í íslensku hefur hins vegar verið fremur lítið rætt um þetta ef frá er talið það sem kemur fram í kandidategðingardögum Sigrúnar Þorgeirsdóttur (1986) og í meistaraþrófingardögum Kristínar Bjarnadóttur (2005).

Flest ofangreind skrif eiga það sameiginlegt að taka til umfjöllunar bundna orðliði sem virðast hvorki falla undir skilgreiningu á aðskeytum né sjálfstæðum orðum og þess vegna hafa menn gert ráð fyrir því að á milli afleiðslu og samsetningar sé að finna ákveðið svæði sem rúmi alla þessa liði. Enn fremur hefur umræðan mikið til snúist um

Það hvort þessir orðliðir séu einnar gerðar eða hvort þeir séu með einhverjum hætti ólíkir. Þessi umræða hefur svo verið tengd fyrirbærum eins og aðskeytislíkjum og kerfisvæðingu.

Kerfisvæðing kemur inn í þetta þannig að gert er ráð fyrir að aðskeytislíki séu kerfisvædd og að kerfisvædda afbrigðið og sjálfstæða orðið lifi hlið við hlið í nútímamálinu, sbr. Ascoop og Leuschner (2006) og Kenesei (2007). Það að þessir liðir séu kerfisvæddir er reyndar skilyrði fyrir því að kalla þá forskeytis- eða viðskeytislíki. Arcodia (2012:384, sjá einnig Goethem 2008) fjallar um áhersluforliði í hollensku og lýsingin á vel við liðina í íslensku. Arcodia heldur því fram að þessir liðir séu kerfisvæddir frá sjálfstæðum orðum og af þeim sökum forskeytislíki:

[...] given that the evolution of lexemes as Du[tch] pis and poep into prefixoids with an intensifying meaning is interpreted by this author as grammaticalization, involving (gradual) loss of lexical meaning and expansion of host classes, i.e. new semantic classes of host words [...] (Arcodia 2012:384)

Meibauer (2013) hefur á hinn bóginn verið nokkuð fráhverfur því að notast við hugtakið aðskeytislíki og heldur því fram í sambandi við áhersluforliði í þýsku að sjálfstæðu orðin, sem þar eru notuð, séu ekki aðskeytislíki heldur sjálfstæð orð sem fengið hafi aukið merkingarhlutverk.

Ascoop og Leuschner (2006:245–246) telja upp nokkur atriði sem einkenna aðskeytislíki og skilja þau frá sjálfstæðum orðum. Í fyrsta lagi lifa aðskeytislíki og samsvarandi sjálfstæð orð hlið við hlið í málinu; það virðist vera skilyrði fyrir því að hægt sé að kalla viðkomandi liði aðskeytislíki. Dæmi úr íslensku er mismunandi notkun liðarins *grút-* í *grútar-vinnsla* (no.) og *grút-spældur* (lo.). Í fyrra dæminu er orðið notað í eiginlegri merkingu en í seinna tilvikinu til áherslu og er erfitt að ímynda sér að einhver merkingartengsl séu á milli áhersluforliðarins og seinni liðarins. Í öðru lagi getur aðskeytislíkið haft víðari og óhlutstæðari merkingu en sjálfstæða orðið og gegnt hlutverki myndlíkingar, sbr. áhersluforliðinn *gufu-* í *gufu-ruglaður*. Í þriðja lagi eru aðskeytislíki, og þá sérstaklega viðskeytislíki, í fyllidreifingu við aðskeyti, þ.e. ekki eru til aðskeyti sem hafa nákvæmlega sama hlutverki að gegna og aðskeytislíkin. Loks geta aðskeytislíki svo tengst ólíkum grunnorðum (e. *serial*) og geta þau af þeim sökum verið mjög virk.¹⁶

¹⁶ Ekki er með öllu ljóst hvornig áhersluforliðir í íslensku falla að þessari lýsingu á virkni. Í nýlegri rannsókn á um 50 áhersluforliðum kemur fram að virkasti for-

Eins og áður sagði er það eitt af megineinkennum aðskeytislíkja að þau eru kerfisvædd afbrigði sjálfstæðra orða og þá þannig að aðskeytislíkið og sjálfstæða orðið lifa hlið við hlið í nútímamálinu.

Kerfisvæðing snýst um það að sjálfstæð orð breytast í einingar með málfræðilegt hlutverk. Hjá Hopper og Traugott (1993:2) má finna ágæta skilgreiningu á kerfisvæðingu; „subset of linguistic changes through which a lexical item becomes more grammatical“. Í þessu felst að þau sjálfstæðu orð, sem verða fyrir kerfisvæðingu, fái tvenns konar hlutverk, annars vegar sem sjálfstæð orð og hins vegar sem aðskeyti.

Í rauninni má sjá tvö stig kerfisvæðingar: (a) sjálfstæða orðið hefur breyst í aðskeyti og er í flestum tilvikum horfið úr málinu; (b) sjálfstæða orðið og aðskeytið lifa hlið við hlið í málinu en gegna ólíkum hlutverkum.

Fyrri atriðið á vel við viðskeyti sem voru sjálfstæð á frumnorrænum tíma, sbr. Iversen (1973:162–164), þ.e. *-leg*, *-sam*, *-lát*, *-ind* og *-skap*, en seinna atriðið á t.d. við orðapör eins og *hæstaréttardómur* – *vesaldómur* og *viðtengingarháttur* – *aulaháttur* þar sem viðskeytin *-dómur* og *-háttur* hafa lifað við hlið sjálfstæðu orðanna *dómur* og *háttur* (sjá Þorstein G. Indriðason 2006:98–99). Bundnu liðirnir *-dómur* og *-háttur* uppfylla því a.m.k. þetta skilyrði viðskeytislíkja. Svo að aftur sé tekið dæmi um áhersluforliði þá er í (12) greinilegur munur á hlutverki forliðanna þegar þeir eru sjálfstæð orð eins og í (12a) og þar sem þeir hafa fengið málfræðilegt hlutverk (áhersluforliðir), sbr. (12b):

- (12) a. eitur-efni, bál-köstur, blóð-rannsókn, stál-vinnsla
b. eitur-ruglaður, bál-reiður, blóð-latur, stál-heiðarlegur

Áhersluforliðirnir geta verið rætur og stofnar en þeir geta einnig staðið í eignarfalli eins og sjálfstæð orð, sbr. *ösk-u-fúll*, *fant-a-góður* og *drullu-lélegur*. Hér mætti því tala um kerfisvæðingu þessara orða, þ.e. frá sjálfstæðum orðum til þess að vera forliðir sem hafa það málfræðilega hlutverk að leggja sérstaka áherslu á það sem grunnorðið táknar og má lýsa merkingu þeirra með ao. *mjög*. Þessi atriði koma vel heim og saman við það sem sagt er um kerfisvæðingu almennt og áhersluforliðina má með góðum rökum flokka sem forskeytislíki.

liðurinn, *drullu-*, tengist 10 ólíkum lýsingarorðum en aðrir minna (sjá Þorstein G. Indriðason 2016). Liðirnir myndu ekki teljast mjög virkir miðað við t.d. virk aðskeyti í íslensku. Þess ber hins vegar að geta að dæmin, sem fundust, eru úr ritmáli en ljóst er að notkun áhersluforliða er frekar talmálsseinkenni en hitt.

Áhersluforliðirnir voru hér áður fyrr tengdir við slangur en hafa orðið almennari í notkun, bæði í ritmáli og þó aðallega í talmáli.¹⁷ Þeir geta eftir breytinguna einnig tengst ýmsum lýsingarorðum en sjálfstæðu afbrigðin, sem þeir eru komnir af, tengjast aðallega nafnorðum. Þetta sést ágætlega ef við berum áhersluforliðinn *ösku-* saman við sjálfstæða orðið *ösku* í samsetningum. Kerfisvædda myndin er notuð með lýsingarorðum en sjálfstæða orðið með nafnorðum (yfirlitt):

<i>ösku-</i> sem áhersluliður (málfræðilegt)	<i>ösku-</i> sem sjálfstætt orð
<i>ösku-vondur</i> (lo.)	<i>ösku-bakki</i> (no.)
<i>ösku-viljugur</i> (lo.)	<i>ösku-tunna</i> (no.)
<i>ösku-illur</i> (lo.)	<i>ösku-ský</i> (no.)
<i>ösku-reiður</i> (lo.)	<i>ösku-fall</i> (no.)

Tafla 4. *ösku-* sem áhersluliður og sem sjálfstætt orð.

Sams konar yfirlit má setja upp fyrir *hund-* þar sem sjálfstæða orðið getur komið fyrir bæði í stofnsamsetningum og eignarfallssamsetningum (*hund-*¹⁸, *hunds-*, *hunda-*) sem eru nafnorð en áhersluforliðurinn kemur nær eingöngu fyrir með lýsingarorðum (þó eru til sagnir eins og *hundelta* og *hundleiðast*):

<i>hund-</i> sem áhersluliður (málfræðilegt)	<i>hund-</i> sem sjálfstætt orð
<i>hund-heiðinn</i> (lo.)	<i>hund-eigandi</i> (no.)
<i>hund-votur</i> (lo.)	<i>hund-skömm</i> (no.)
<i>hund-leiður</i> (lo.)	<i>hunda-kúnstir</i> (no.)
<i>hund-gamall</i> (lo.) ¹⁹	<i>hunda-æði</i> (no.)

Tafla 5. *hund-* sem áhersluliður og sem sjálfstætt orð (*hund-*, *hunda-*).

Þriðja dæmið, sem vert er að skoða, er *rok-*. Í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls* koma fyrir dæmi þar sem *rok* er notað sjálfstætt, sbr. *rok-dagur*, *rokbylur* og *rokhrina* og í *ISLEX* kemur fyrir dæmið *rokgjarn*. Ýmis dæmi eru um forliðinn *rok-* eins og *rokdýr*, *rokfinn*, *roksala* og *roktekjur*

¹⁷ Margir af áhersluforliðunum, sem finna má hjá Merði Árnasyni, Svavari Sigmundssyni og Örnólfi Thorssyni (1982), eru nú notaðir í venjulegu tali og marga þeirra má finna í dagblaðatextum á *timarit.is*.

¹⁸ Eftirfarandi dæmi um *hund-* í nafnorðssamsetningum má finna í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls*: *hund-bjálfi*, *hund-gá*, *hund-grey* og *hund-skratti*. Einnig eru til dæmi um lýsingarorðssamsetningar, sbr. *hund-heldur*, *hund-eygur* og *hund-laus*.

¹⁹ Hér er vert að nefna að sögulega séð er *hund-* í *hundgamall* og fleiri orðum trúlega annað en *hund-* í t.d. *hundvotur*, þ.e. þá frekar skylt *hundrað* þótt menn hafi samtímalega ekki neina tilfinningu fyrir þessum mun.

þar sem ekki fer á milli mála að *rok-* felur í sér áherslumerkingu en forliðurinn getur staðið bæði með lýsingarorði og nafnorði.

2.5 Dregið saman

Í 2.1–2.4 voru ýmsir liðir nefndir sem ekki geta staðið sjálfstæðir, allt frá hefðbundnum forskeytum og viðskeytum til orðlíkra fyrri og seinni liða. Í (13) má sjá þær tegundir sem fjallað hefur verið um:²⁰

- (13) a. Hefðbundin forskeyti: *for-*, *ó-*, *ill-*, *van-*, *mis-*, *and-*, *sí-*, *tor-*, *ör-*
 b. Hefðbundin viðskeyti: *-ar*, *-ing*, *-ling*, *-un*, *-il*, *-ul*
 c. Kerfisvædd afleiðsluviðskeyti: *-hátt*, *-skap*, *-dóm*, *-leg*, *-átt*, *-ræn*, *-vís*
 d. Orðlíkir áhersluforliðir: *eitur-*, *bál-*, *blóð-*, *fanta-*, *stál-*, *grút-*
 e. Orðlíkir seinni liðir sem mynda nafnorð: *-taki*, *-fari*, *-herji*, *-meti*, *-gresi*, *-fenni*, *-auðgi*, *-rækni*
 f. Seinni liðir sem mynda lýsingarorð: *-gengur*, *-lægur*, *-sýnn*, *-kafur*, *-vana*

Í 3. kafla verður hugað nánar að einkennum orðlíkra seinni liða, sbr. (13e), út frá spurningunni: Að hve miklu leyti líkjast þeir sjálfstæðum orðum og að hve miklu leyti viðskeytislíkjum og viðskeytum?

3 Nánar um orðlíka liði og kerfisvæðingu

3.1 Inngangur

Í þessum kafla verða orðlíku bundnu liðirnir í (1) skoðaðir nánar með það í huga hvort þeir séu kerfisvæddir og þá viðskeytislíki eða hvort þeir eru eitthvað annað. Byrjað verður á að skoða skilgreiningar Keneseis (2007) á orðum, hálförðum, aðskeytislíkjum og aðskeytum en því næst verða orðlíku liðirnir í (1) skoðaðir hver fyrir sig með ofangreinda spurningu í huga.

²⁰ Eins og áður hefur verið bent á eru í íslensku margir aðrir bundnir liðir sem falla utan við efni þessarar greinar (sjá Kristínu Bjarnadóttur 2005:139–162).

3.2 Flokkun Keneseis (2007)

Kenesei (2007) reynir að finna leiðir til þess að skilja á milli orða, orðlíkra liða og aðskeytislíkja. Til þess notar hann ýmis próf sem nánar verður vikið að í 4. kafla. Í þessum undirkafla er hins vegar ætlunin að fjalla um flokkun hans á orðum og bundnum liðum og rök hans fyrir þeirri flokkun. Kenesei (2007) byrjar á að flokka orð og bundna liði eftir því hvort um er að ræða orðaplan eða liðaplan.

Á orðaplani eru sjálfstæð orð (e. *autonomous words*) á borð við *hús* og *bill* en þar er einnig að finna ósjálfstæð orð (e. *dependent words*), þ.e. orð sem verða að standa með öðrum orðum. Það geta verið forsetningar, sagnaragnir, viðhengi (e. *clitics*) og t.d. viðskeyttur greinir.²¹

Liðirnir á liðaplani eru bundnir. Kenesei (2007) skiptir þeim niður í flokka. Fyrstan nefnir hann flokkinn hálförð (e. *semi words*), svo aðskeytislíki. Í hálförðum er ekki hægt að finna nein merki um kerfisvæðingu og eru þau einu stigi nær sjálfstæðum orðum en aðskeytislíki. Loks nefnir Kenesei (2007) hefðbundin aðskeyti. Kenesei reynir með prófunum sínum að komast að því hverjir þessara flokka bundinna liða hafi sterk orðleg einkenni og hverjir ekki. Í því skyni notast hann við ýmis brottföll úr hliðskipuðum samsetningum (e. *coordination reduction*) sem nánar verður vikið að í 4. kafla. Niðurstaða hans er sú að skilja verði á milli sjálfstæðra orða, hálförða, aðskeytislíkja og aðskeyta.

3.3 Núllafleiddir karlkynsliðir

Ýmislegt er athyglisvert í byggingu orðlíkra seinni liða. Hvorugkyns- og kvenkynsliðirnir eru tvíkvæðir, myndaðir af sjálfstæðum orðum með viðskeytinu *-i*, sbr. *-byri*, *-býli*, *-grýti*, *-hveli*, *-menni* og *-mæli* sem mynda hvorugkynsorð og svo *-girn*, *-hyggni*, *-hygli* og *-sögli* sem mynda kvenkynsorð. Þeir liðir, sem mynda karlkynsorð, eru líka tvíkvæðir, leiddir fram með núllafleiðslu en í stað viðskeytis er um að ræða beygingarendinguna *-i* eins og sýnt er í *Töflu 6*:²²

²¹ Viðhengi eru orð sem hengd eru utan á önnur í samfelldu tali. Spencer (1991:390–391) segir nánar um viðhengi að þau séu „words which happen to be phonologically dependent on a host. Thus, they are elements which have the syntactic properties of the words, but the phonological properties of affixes.“

²² Fleiri dæmi eru til um núllafleiðslu í íslensku en misjafnt virðist hver stefna afleiðslunnar er, þ.e. hvort nafnorðið er leitt af sögn eða sögnin leidd af nafnorðinu. Oft virðist nafnorðið leitt af sögn, sbr. *þvæla* (so.) – *þvæla* (no.), en í öðrum tilvikum virðist sögnin leidd af nafnorðinu, sbr. *perla* (no.) – *perla* (so.), *leir* (no.) – *leira* (so.),

so.	no.	samsetning	so.	no.	samsetning
auka	-auki	kaupauki	selja	-sali	bílasali
bera	-beri	blaðberi	sinna	-sinni	friðarsinni
búa	-búi	einbúi	skera	-skeri	hárskeri
fara	-fari	geimfari	virka	-virki	vélvirki
gefa	-gjafi	gleðigjafi	vita	-viti	áttaviti
hafa	-hafi	rétthafi	þiggja	-þegi	hjartaþegi
rita	-riti	flugriti	þola	-þoli	brotaðoli

Tafla 6. Núllafleiddir karlkynsliðir.

Yfirleitt liggur nokkuð ljóst fyrir hvaða sögn liggur að baki núllafleiddu karlkynsliðunum en í öðrum tilvikum er það óljósara. Þannig er t.d. hæpið að myndirnar *-gjafi* í *gleðigjafi*, *-sali* í *bílasali* eða *-þegi* í *hjartaþegi* séu dregnar af nafnhætti af viðkomandi sögnum. Ef eitthvað er þá eru þessir liðir frekar dregnir af eignarfallsmynd nafnorðs af sama stofni, sbr. *gjaf+ar*, og af *sal+a* og af sagnbótinni *þegið*. Ekki er hægt að segja um karlkynsliði að grunnorði sé sjálf samsetningin. Samsettar sagnir eins og **kaupauka*, **smitbera* eða **methafa* eru ekki til í íslensku.

3.4 Orðlíkir seinni liðir og tengsl við sjálfstæð orð

3.4.1 Inngangsorð

Í þessum undirkafla verða tengsl hvorugkyns- og kvenkynsliða við sjálfstæð orð könnuð nánar. Enn fremur verður reynt að svara þeirri spurningu hvort þessir liðir geti talist til viðskeytislíkja. Í slíkri greiningu er gert ráð fyrir að til séu samsvarandi sjálfstæð orð sama útlits og þessir liðir (sbr. 2.4). Ekki er hins vegar einboðið að liðirnir í *Töflu 3* hafi þróast á þann veg. Hér er ýmislegt sem bendir í aðra átt. Liðirnir sjálfir innihalda viðskeyti og stundum hljóðbreytingu í stofni sem má þá telja óvenjulega kerfisvæðingu ef miðað er við kerfisvæddu viðskeytin í kafla 2.4. Fjallað verður um tengsl hvorugkynsliða við sjálfstæð orð í 3.4.2, tengsl kvenkynsliða við sjálfstæð orð í 3.4.3 og að lokum, í 3.4.4, verður rætt um það hvort hér sé á ferðinni kerfisvæðing eða eitthvað annað.

glósa (no.) – *glósa* (so.), *sýsla* (no.) – *sýsla* (so.) og *sturta* (no.) – *sturta* (so.) en þetta þyrfi að skoða nánar.

3.4.2 Hvorugkynsliðir og tengsl við sjálfstæð orð

Í *Töflu 7* eru orðlíku hvorugkynsliðirnir greindir nánar til þess að reyna að komast að því hvort þeir eru kerfisvæddir eða ekki. Það gæti hjálpað til við að ákvarða hvort þetta séu viðskeytislíki eða ekki. Þá er reynt að komast að því hvort til sé sjálfstætt orð í nútímamálinu sem svarar til orðlíka liðarins:

hk.-liðir	samsvarandi sjálfstætt orð?	hk.-liðir	samsvarandi sjálfstætt orð?
-brigði	‘brigð, rof, slit’	-líki	‘sköpulag, líking, líkami’
-byri	einungis sem seinni liður	-lyndi	‘hugur, skap’
-býli	‘bústaður, bónda-bær’	-læti	‘hávaði’
-dæmi	‘svæði, embætti?’	-menni	einungis sem seinni liður
-fenni	‘fenna’ (kv.)	-meti	einungis sem seinni liður
-ferði	tengt ‘ferð’?	-mæli	‘rödd, málfar, orðspor’
-fiski	‘fiskafli’	-nefni	einungis sem seinni liður
-gresi	einungis sem seinni liður	-neyti	‘gagn, naut, félags-skapur’
-grýti	einungis sem seinni liður	-nætti	einungis sem seinni liður
-gæti	‘í góðu gengi’	-ræði	‘vald, yfirráð’
-hveli	einungis sem seinni liður	-stirni	einungis sem seinni liður
-hýsi	einungis sem seinni liður	-særi	‘lítið sár, eiður, svar-dagi’
-lendi	einungis sem seinni liður	-sævi	einungis sem seinni liður
-leysi	einungis sem seinni liður	-viði	einungis sem seinni liður
-lífi	‘lífarni, munkregla’	-viðri	einungis sem seinni liður

Tafla 7. Hugsanleg kerfisvæðing hvorugkynsliða?

Eftirtaldir liðir í *Töflu 7* eru aðeins til sem seinni liðir og því ekki sem samsvarandi sjálfstæð orð:

- (14) -byri, -gresi, -grýti, -hveli, -hýsi, -lendi, -leysi, -menni,
-meti, -nefni, -nætti, -stirni, -sævi, -viði, -viðri

Þessir liðir geta ekki talist til viðskeytislíkja. Liðir, sem hugsanlega gætu verið viðskeytislíki og þá verið um leið kerfisvæddir liðir, eru: -brigði, -býli, -dæmi, -fenni, -ferði, -fiski, -gæti, -lífi, -líki,²³ -lyndi, -læti, -mæli, -neyti, -ræði og -særi. Flestum þessum liðum er þó sameiginlegt að sjálfstæðu orðin eru sjaldgæf í nútímamáli og flest dæmin gömul í málinu. Það er því hæpið út frá þessu að flokka þessa liði sem viðskeytislíki.

3.4.3 Kvenkynsliðir og tengsl við sjálfstæð orð

Orðlíkir kvenkynsliðir eru frábrugðnir hvorugkynsliðunum að því leyti að þar virðist sem afleiðslan, þ.e. með viðskeytinu *-i*, virki beint á samsetta orðið, þ.e. að samsetta orðið sé grunnorð afleiðslunnar, sbr. *hjálpsamur* → *hjálpssemi*, *sannsögull* → *sannsögli* og *árásargjarn* → *árásargirni*. Í *Töflu 8* er sams konar yfirlit yfir þessa liði og yfir hvorugkynsliðina í 3.4.2. Reynt er að grafast fyrir um hvort liðirnir eigi sér samsvörun í sjálfstæðu orði, sama útlits:

kv.-liðir	samsvarandi sjálfstætt orð?
-auðgi	einungis sem seinni liður
-fýsi	'löngun'
-girni	einungis sem seinni liður
-heldni	einungis sem seinni liður
-hyggni	einungis sem seinni liður
-hygli	einungis sem seinni liður
-kvæðni	einungis sem seinni liður
-rækni	einungis sem seinni liður
-semi	einungis sem seinni liður
-sögli	einungis sem seinni liður
-ýðgi	einungis sem seinni liður

Tafla 8. Hugsanleg kerfisvæðing kvenkynsliða?

²³ Sjá Þorsteinn G. Indriðason (2006) og rök sem þar eru sett fram um kerfisvæðingu *-líki*.

Í öllum tilvikum nema einu eru þessir liðir einungis til sem seinni liðir og aldrei sem sjálfstæð orð. Og *fýsi* er ekki algengt sem sjálfstætt orð í íslensku.²⁴ Eins og áður var tæpt á koma þessir kvenkynsliðir fram við afleiðslu á samsettum orðum, sbr. *Töflu 9*. Þetta er frábrugðið núllafleiddum liðum og hvorugkynsliðum því að þar eru það sjaldnast sjálfar samsetningarnar sem eru grunnorð afleiðslunnar á svo reglubundinn hátt.²⁵

kv.-liðir	samsetning	afleiðsla
-auðgi	hugmyndaauðugur	hugmyndaauðgi
-fýsi	hjálpfús	hjálpfýsi
-girni	eigingjarn	eigingirni
-heldni	samheldinn	samheldni
-hyggni	grunnhygginn	grunnhyggni
-hygli	íhugull	íhygli
-kvæðni	neikvæður	neikvæðni

²⁴ Það er nokkuð misjafnt hvernig bæði kvenkyns- og hvorugkynsliðirnir eru skilgreindir í orðabókum og rafrænum söfnum. Hér skoðaði ég þrjár orðabækur og fjögur rafræn söfn til þess að reyna að skera úr um hvort um væri að ræða sjálfstæð orð eða orðliði. Orðabækurnar voru *Íslensk orðsifjabók* (ritstj. Ásgeir Bl. Magnússon), *Íslensk orðabók* (ritstj. Mörður Árnason) og *ISLEX* en söfnin voru *Beygingarlýsing íslensks nútímamáls*, *Mörkuð íslensk málheild*, *Íslenskur orðasjóður* og *Ritmálssafn* (með leit í Ritmálsskrá). Beygingarlýsingin sker sig úr að því leyti að þar eru kvenkynsliðirnir *auðgi*, *heldni*, *hyggni* og *girni* og hvorugkynsliðirnir *hýsi* og *stirni* skilgreindir sem sjálfstæð orð og ég fann dæmi um þetta, örfá að vísu, við leit í Ritmálsskránni (sem Beygingarlýsingin byggir væntanlega að hluta til á). Sameiginlegt dæmunum var að þau voru yfirleitt frá 19. öld og þaðan af eldri en fáein þó frá 20. öld. Áberandi var að dæmin voru mörg hver úr kveðskap eða þá notuð í þröngum faglegum tilgangi, sbr. *heldni* í læknisfræði. Aðrar heimildir eru nokkuð sammála um að liðirnir komi aðeins fyrir í samsetningum og flestar heimildirnar voru sammála um að *kvæðni*, *rækni*, *semi*, *sögli* og *yðgi* kæmu aðeins fyrir þannig.

²⁵ Það að samsetningar séu ekki grunnorð afleiðslunnar í hvorugkynsliðum má t.d. sjá í þörum eins og **háhus*, *háhýsi*; **illgras*, *illgresi*; **háland*, *hálandi* og **illmaður*, *illmenni* þar sem stjórnumerktu dæmin eru ekki til í íslensku nútímamáli. Orðin *illgras* og *illmaður* er hins vegar að finna í *Ritmálssafni* en þá frá 17. og 18. öld. Orðið *háland* kemur fyrir hjá Einari Benediktssyni. Hins vegar eru til önnur dæmi um hvorugkynsliði þar sem afleiðslan er í grunninn sú sama og hjá kvenkynsliðum, þ.e. þar sem samsetningin sjálf er grunnorð afleiðslunnar, sbr. *búrhvalur* → *búrhveli*; *hælsár* → *hælsæri*, *munaðarlaus* → *munaðarleysi*, *jarðhús* → *jarðhýsi*, *sumarhús* → *sumarhýsi* og *bakhús* → *bakhýsi* en þetta er þó ekki eins reglulegt og í samsetningum með kvenkynsliðum. Hér er forliðurinn nafnorð en í stjórnumerktu dæmunum er forliðurinn lýsingarorð. Það gæti skipt máli.

-rækni	ættrækinn	ættrækni
-semi	hjálpssamur	hjálpsemi
-sögli	sannsögull	sannsögli
-ýðgi	heiftúðugur	heiftyðgi

Tafla 9. Tengsl kvenkynsliða við samsetningar.

3.4.4 Kerfisvæðing eða hvað?

Þegar *Töflur 8–9* eru skoðaðar með tilliti til þess hvort þessir orðlíku liðir séu kerfisvæddir eða ekki eru niðurstöðurnar nokkuð á einn veg. Ef við göngum út frá því að kerfisvæðing felist í þróun sjálfstæðs orðs yfir í að vera liður með málfræðilegt hlutverk þá er það í flestum tilfellum (ekki öllum) þannig í dæmunum að sjálfstæða orðið er ekki til í nútímamáli eða er orðið sjaldgæft í málinu og ekki almennt notað. Ekki er heldur hægt að benda á málfræðilegt hlutverk þessara liða á sama hátt og t.d. í áhersluforliðum. Í flestum þessara dæma er miklu frekar um að ræða orðmyndun, með viðskeytinu *-i*, sem býr til afleidda mynd sem af einhverjum orsökum getur ekki staðið sjálfstæð. Því er hér ekki um kerfisvæðingu að ræða á borð við hin hefðbundnu kerfisvæddu viðskeyti, svo sem *-dóm*, *-ræn*, *-skap* og *-leg*, sem unnt er að rekja sögulega til sjálfstæðra orða. Sömuleiðis er hæpið að þetta séu viðskeytislíki enda þurfa samsvarandi sjálfstæð orð að vera fyrir hendi í málinu samkvæmt skilgreiningu á viðskeytislíkum.

3.5 Dregið saman

Í íslensku eru til fjölmargir bundnir liðir sem falla utan þess að geta kallast viðskeytislíki. Þetta á við orðlíku seinni liðina sem fjallað hefur verið um í þessum kafla. Þessir orðlíku seinni liðir eru myndaðir á tvennan hátt:

- (15) a. með núllafleiðslu, sbr. *taka* (so.) → *-taki*, sbr. *verktaki*
 b. með viðskeytinu *-i* og *i*-hljóðvarpsvxlum ef réttar forsendur eru til staðar, sbr. *matur* (no.) → *-meti*, sbr. *kjötmeti*, *fús* (lo.) → *fýsi* (no.), sbr. *hjálpfús* (lo.) → *hjálpfýsi*

Í 2.4 var bent á sambandið milli kerfisvæddra aðskeyta og aðskeytislíkja sem er þannig að aðskeytislíki eru kerfisvædd orð og að sjálfstæðu orðin og kerfisvædda afbrigðið lifa hlið við hlið í málinu. Í ljósi

Þessa má hafa uppi efasemdir um það hvort liðirnir í (15) séu kerfisvæddir því að beina samsvörun við sjálfstæð orð með sama útlit skortir í mörgum tilfellum og ekki er auðvelt að koma auga á málfræðilegt hlutverk þessara liða. Ekki er sem sé auðvelt að finna í nútímamáli sjálfstæð orð sem þessir liðir ættu að vera dregnir af þó að það sé með góðum vilja hægt í stöku tilfellum. Þar er a.m.k. ekki um að ræða reglulega samsvörun milli orða og orðliða. Hvorugkyns- og kvenkynsliðirnir eru oftast nær afleiddar myndir sjálfstæðra orða með viðskeytinu *-i* og *i*-hljóðvarpi þar sem viðskeytið er sýnilegur hljóðvarpsvaldur.

Ef það er svo að liðirnir í (15b) séu ekki viðskeytislíki liggur beint við að spyrja: Líkjast þeir meira sjálfstæðum orðum og þá hvernig? Í 4. kafla verður reynt að svara þeirri spurningu með ýmsum prófum sem eiga að leiða í ljós hversu orðlegir þessir liðir eru.

4 Samanburður orða og orðlíkra seinni liða

4.1 Inngangur

Í kaflanum hér á undan var komist að þeirri niðurstöðu að orðlíkir seinni liðir væru ekki viðskeytislíki heldur orðnir til við orðmyndun þótt þeir geti ekki staðið sjálfstæðir (sbr. Stong-Jensen 1987). Í þessum kafla verður ýmsum prófunum beitt til þess að kanna nánar líkindi milli sjálfstæðra orða og liðanna í (15) og verða niðurstöður dregnar saman í lokin. Byrjað verður á því að fjalla um kjarnaorð í setningarlið (4.2), þá um höfuð í eignarfallssamsetningum (4.3), um virkni hljóðkerfisreglna (4.4), um orðmyndunarlega virkni (4.5), um byggingu og hljóðvarp (4.6), um dreifingu í samsettum orðum (4.7), um brottfall í hliðskipuðum samsetningum (4.8) og um forskeytingu (4.9). Að lokum eru svo helstu niðurstöður dregnar saman og ræddar (4.10).

4.2 Kjarnaorð í setningarlið

Orðlíkir liðir geta að öllu jöfnu ekki staðið sjálfstæðir sem kjarni eða höfuðorð í setningarlið, líkt og gildir um nafnorð, lýsingarorð, sagnir og forsetningar. Í (16) er sýndur munurinn að þessu leyti á orðinu *grænmeti* og orðlíka seinni liðnum *-meti* og í (17) á orðinu *geimfari* og orðlíka seinni liðnum *-fari*:

- (16) a. [_{NL} Grænmetið] hækkaði í verði hjá Hagkaupum
 b. * [_{NL} Metið] hækkaði í verði hjá Hagkaupum

- (17) a. Neil Armstrong var [_{NL} reyndur geimfari]
 b. *Neil Armstrong var [_{NL} reyndur fari]

Í dæmum (18) og (19) er sýndur samsvarandi munur á *illgresi* og *-gresi* og *eigingirni* og *-girni*:

- (18) a. [_{NL} Illgresið] óx um allt í garðinum
 b. * [_{NL} Gresið] óx um allt í garðinum

- (19) a. [_{NL} Eigingirni hans] átti sér engin takmörk
 b. * [_{NL} Girni hans] átti sér engin takmörk

Þetta er ekki heldur mögulegt með kerfisvæddum viðskeytum, sbr. *-skap* og *-dóm*:

- (20) a. Honum var sýndur [_{NL} mikill drengskapur] með þessu
 b. *Honum var sýndur [_{NL} mikill skapur] með þessu

- (21) a. Hann sýndi þarna af sér [_{NL} sérstakan vesaldóm]
 b. *Hann sýndi þarna af sér [_{NL} sérstakan dóm]

Hér skera sjálfstæð orð sig klárlega úr miðað við orðlíka liði og kerfisvædd viðskeyti, þ.e. stjórnumerktu setningarnar verða merkingarlausar þegar orðlíku liðirnir og kerfisvæddu viðskeytin eru notuð.

4.3 Höfuð í eignarfallssamsetningum

Sjálfstæð orð geta staðið sem höfuð eða seinni hluti eignarfallssamsetninga, sbr. (22). Það geta orðlíkir seinni liðir einnig, sbr. (23), sem og kerfisvædd viðskeyti, sbr. (24), en ekki hefðbundin viðskeyti, sbr. (25):

- (22) a. trygging-a-félag, heimskaut-a-ís
 b. almenning-s-eign, veðr-a-skil
 c. umhyggj-u-eðli, hugmynd-a-samkeppni

- (23) a. trygging-a-taki, heimskaut-a-fari
 b. almenning-s-hýsi, veðr-a-brigði
 c. umhyggj-u-semi, hugmynd-a-auðgi
- (24) a. ráðleysi-s-legur
 b. aumingj-a-skapur
 c. eftirtekt-ar-samur
- (25) a. strák-lingur, *strák-s-lingur, ??strák-a-lingur²⁶
 b. mold-ugur, *mold-ar-ugur, mátt-ugur, *mátt-ar-ugur
 hold-ugur, *hold-s-ugur

Þetta próf segir því ekki mikið um mun á orðum, orðlíkum seinni liðum og kerfisvæddum viðskeytum en gefur frekar til kynna að það séu ýmis líkindi með þessum fyrirbærum.

4.4 Virkni hljóðkerfisreglna

Virkni hljóðkerfisreglna yfir skilin milli fyrri og seinni liða samsetninga af ýmsu tagi getur sagt okkur ýmislegt um eðli seinni liðanna. Almenn er talið að hljóðkerfisreglur eigi erfitt með að virka þar sem umhverfi þeirra nær yfir skilin milli fyrri og seinni liða (stofna) í samsettum orðum eða milli grunnorðs og viðskeyta af sérstöku tagi (sjá t.d. Þorstein G. Indriðason 1994 (3. kafla) og Booij 1994). Viðskeyti, sem ekki valda hljóðbreytingum í grunnorðinu (viðskeyti II), eru sögð vera ósamrýmanleg (e. *noncoherent*) en viðskeyti, sem valda hljóðbreytingum í grunnorðinu (viðskeyti I), eru aftur á móti sögð vera samrýmanleg (e. *coherent*). Tafla 10 sýnir að orðlíkir seinni liðir hegða sér eins og sjálfstæð orð og viðskeyti II, þ.e. þeir valda ekki hljóðbreytingum í grunnorðinu og eru því ósamrýmanlegir hljóðkerfisfræðilega.

Reglur/Teg. orðmyndunar	Aðblástur	Lokhljóðun	[t]-innskot	Framgömun
Milli stofna	nei <i>rök-leiðsla</i> [rœ:kleiðstla]	nei <i>raf-lost</i> [ravløst]	nei <i>ffjár-lög</i> [fjaurlœy]	nei <i>bók-elskur</i> [pou:kælskør]

²⁶ Eitthvað er til af þessum orðum í óformlegu máli en þar virðist aðallega vera um veika beygingu að ræða í fyrri lið, sbr. *hippalingur*, *pabbalingur* og *mömmulingur*.

Milli grunn- orðs og orð- líkra liða	nei <i>veik-lyndi</i> [vei:klɪntɪ]	nei <i>dug-leysi</i> [tøɣleisi]	nei <i>bjór-líki</i> [pjourlicɪ]	nei <i>fúk-yrði</i> [fu:kɪrði]
Milli grunn- orðs og við- skeyta II	nei <i>sjúk-legur</i> [sju:klɛɣør]	nei <i>dauf-legur</i> [tœivlɛɣør]	nei <i>ffjör-legur</i> [fjœrleɣør]	nei <i>elsk-endur</i> [ɛlskentør]
Milli grunn- orðs og við- skeyta I	já <i>sjúk-lingur</i> [sjuhklɪŋkør]	já <i>stíf-ni</i> [stipnɪ]	já <i>her-naður</i> [hærtnaðør]	já <i>teng-ing</i> [tʰeiŋciŋk]

Tafla 10. Virkni hljóðkerfisreglna í afleiðslu og samsetningu.

Hér hegða sjálfstæð orð, orðlíkir liðir og viðskeyti II sér eins hljóðkerfislega, þ.e. þau eru öll ósamrýmanleg á meðan viðskeyti I eru klárlega samrýmanleg, þ.e. valda hljóðbreytingum í grunnorðinu sem þau tengjast.

4.5 Orðmyndunarleg virkni

Orðmyndunarleg virkni viðskeyta er flókið fyrirbæri og margir þættir geta haft áhrif á hana. Segja má að mælanleg virkni viðskeytis ráðist af því hversu mörg ný orð viðskeytið getur myndað á ákveðnu tímaskeiði (sjá Haspelmath 2002 og Þorstein G. Indriðason 2008), oft nefnd söguleg virkni. Sjálfstæð orð sem seinni liðir eiga með auðveldari hætti en viðskeyti að geta myndað ný orð þótt finna meg viðskeyti sem eru jafn virk ef ekki virkari en sjálfstæð orð í sömu stöðu. Viðskeyti geta hins vegar verið mismunandi virk, allt frá allvirkum viðskeytum eins og *-leg*, *-ari* og *-un*, sem mynda fjöldamörg afleidd orð, til lítt virkra viðskeyta á borð við *-nað*, *-ald* og *-erni* sem mynda frekar fá afleidd orð og eru jafnvel (a.m.k. *-ald*) hálfgerð gerviviðskeyti sem í nútímamáli hafa einungis nýst við lærða orðmyndun (sjá Þorstein G. Indriðason 2008). Ástæður virkninnar í fyrrnefnda hópnum eru margvíslegar en miklu skiptir t.d. fyrir virkni viðskeytisins *-leg* að það getur tengst grunnorðum af flestum orðflokkum sem eru fjölbreytt að byggingu. Á hinn bóginn getur virkni viðskeytis, sem tengist orðum af aðeins einum orðflokki, einnig verið mikil. Virknin er þá háð stærð orðflokksins og fjölda orða innan hans sem viðskeytið getur tengst. Viðskeyti eins og t.d. *-ari* og *-un* eru góð dæmi um þetta. Viðskeytið *-ari* tengist bæði veikum og sterkum sögnum og þá mörgum slíkum en *-un* getur aftur á móti yfirleitt aðeins tengst veikum sögnum af 4.

flokki sem er reyndar það stór flokkur að virkni viðskeytisins mælist töluverð (sjá Þorstein G. Indriðason 2005:55–57).²⁷

Ef við reynum að meta virkni orðlíkra seinni liða á borð við *-taki*, *-hýsi*, *-lendi* og *-girni* kemur í ljós að þeir eru nokkuð vel virkir, þ.e. þeir geta staðið með fjölmörgum og fjölbreyttum grunnorðum.²⁸ Í þessum dæmum sjáum við að bygging grunnorðanna er margvísleg, þau geta verið einföld að byggingu (rætur) og flóknari, þ.e. þar sem fyrri liðurinn er í eignarfalli og samsettur líka, sbr. *sýnishorn+a-taki*. Að þessu leyti líkjast þessir liðir sjálfstæðum orðum og eru frábrugðnir flestum viðskeytum nema e.t.v. viðskeytinu *-legur* sem einnig hefur mörg orðleg einkenni til að bera.²⁹

(26)

-taki

arf-, verk-, erfðalands-, framleigu-, við-, leigu-, lán-,
orð-, próf-, sjálf-, skulda-, tryggingar-, tíundar-, vígslu-,
árgjalds-, mót-, tví-, gjald-, ákvörðunar-, hand-, mál-,
sýna-, sýnishorna-, hlut-, þjónustu-

Orðliðurinn *-taki* tengist að mestu nafnorðum sem geta þá verið einföld, sbr. *arf-*, eða flóknari, sbr. samsettu orðin *erfðalands-* og *árgjalds-* og forskeytta orðið *framleigu-*.

(27)

-hýsi

af-, almenninga-, aðal-, blót-, bragga-, ein-, for-, forn-,
geymslu-, glugga-, graf-, hamra-, há-, heim-, her-
manna-, inn-, jarð-, kjör-, kot-, laun-, lág-, mjólkur-,
moldar-, ný-, prúð-, rjáfur-, skóg-, skúr-, stein-, sumar-,
svart-, svefn-, sýningar-, torf-, torg-, tré-, turn-, tví-,
vot-, út-, úti-, þak-, þjóð-, þröng-, hversdags-, hjól-,
skjól-, felli-, neðansjávar-, ný-, stjórn-, stór-, bað-,
einka-, gull-, háskóla-, marg-, pall-, bókasafns-, fram-,
frost-, iðnaðar-, ill-, lang-, al-, bak-, fjöl-, hvolf-, loft-,
skraut-, smá-, starf-

²⁷ Til eru orð eins og *lifun* og *loðun* þar sem viðskeytið er notað með öðrum tegundum sagna en slík dæmi eru sjaldgæf.

²⁸ Dæmin eru fengin úr *Ritmálssafni*, *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls* og úr *ISLEX*. Þetta er auðvitað ekki tæmandi úttekt á því hvað til er af slíkum dæmum en hér má engu að síður fá góðar vísbendingar um virknina.

²⁹ Í (26) hef ég sett dæmi sem ég reikna með að séu skiljanleg flestum en hér í neðanmálsgreininni eru svo dæmi sem gætu verið torskildari: *sjótaki*, *borgtaki*, *átttaki*, *stjarntaki*, *sverðtaki* og *hljómtaki*.

Orðliðurinn *-hýsi* tengist að mestu nafnorðum, sbr. *almennings-* og *geymslu-*, en einnig lýsingarorðum, sbr. *forn-*, *prúð-*, *vot-* og *ill-*. Grunnorðin geta verið einföld að byggingu, sbr. *blót-*, *torf-* og *tré-*, og flókin ef því er að skipta, sbr. *neðansjávar-*, *iðnaðar-* og *bókasafns-*. En hver er merkingarmunur *hús* og *-hýsi* eins og hann endurspeglast í þessum dæmum? Svo virðist sem ákveðin verkaskipting sé milli þessara tveggja. Þannig getur *hús* sjaldnast komið í stað *-hýsi*. Ég fann samt sem áður fimm pör í dæmasafni mínu, sbr. *jarðhús – jarðhýsi*, *steinhús – steinhýsi*, *sumarhús – sumarhýsi*, *útihús – útihýsi* og *bakhús – bakhýsi*. Liðurinn *-hýsi* virðist oftast vera notaður um byggingu sem er smærri í sniðum en *hús*, þ.e. að *-hýsi* er smættunarliður (e. *diminutive suffix*), *-hýsi* merkir þá eitthvað sem er ófullkomnara eða minna en *hús*. Þetta á þó ekki við í öllum tilfellum, sbr. *háhhýsi*. Og þess eru mörg dæmi að ekki sé hægt að nota *hús* í sömu samsetningu, sbr. **felliús – fellihýsi*, **skrauthús – skrauthýsi* og **pallhús – pallhýsi*.

(28) *-lendi*

akur-, *bratt-*, *fjall-*, *flat-*, *gras-*, *gróður-*, *hag-*, *harð-*, *há-*,
jafn-, *kjör-*, *lág-*, *mó-*, *mýr-*, *skóg-*, *slétt-*, *undir-*, *vall-*,
vot-, *þurr-*

Þessi liður tengist jöfnum höndum grunnorðum sem eru nafnorð og lýsingarorð, sbr. *akur-*, *fjall-* og *gras-* annars vegar og *harð-*, *há-* og *slétt-* hins vegar. Grunnorðin í (28) eru öll rætur en engin dæmi fann ég um grunnorð sem voru flóknari að byggingu en það, t.d. samsett orð. Í aðeins einu tilfelli virðist vera hægt að skipta út *-lendi* með *-land*, þ.e. í *gróðurland*. Flestar aðrar samsetningar með *-land* virðast heldur hæpnar í nútímamálinu, sbr. **akurland*, **brattland*, **fjallland*, **flatland*, **grasland*, **hagland*, **kjörland* o.s.frv.³⁰

(29) *-girni*

ábata-, *áfloga-*, *árásar-*, *áhrifa-*, *breytinga-*, *deilu-*,
digur-, *dóm-*, *dráp-*, *drottunar-*, *efa-*, *eigin-*, *fé-*,
frama-, *gleypi-*, *glys-*, *góð-*, *hefni-*, *hégóma-*, *ill-*,
metnaðar-, *metorða-*, *nýjunga-*, *óbil-*, *sann-*, *ósann-*,
sín-, *skraut-*, *trú-*, *ver-*, *þras-*, *þrætu-*

³⁰ Í Blöndalsorðabók (sjá Sigfús Blöndal 1920–1924) eru hins vegar mörg dæmi með *-land* sem bendir til þess að slíkar myndir hafi verið algengari áður fyrr, sbr. *akurland*, *dalland*, *eyland*, *fjallland*, *hagaland*, *heiðarland*, *kjarnaland*, *kornland*, *kvistland*, *móland*, *skógland*, *undirland* og *uppland*.

Þessi liður, eins og hinir liðirnir, getur aðallega tengst nafnorðum en einnig lýsingarorðum, sbr. *góð-*, *ill-* og *sann-*. Hann getur líka tengst grunnorðum með fjölbreytta byggingu, einsatkvæðisorðum eins og *glys-*, viðskeyttum grunnorðum eins og *metnaðar-* og samsettum grunnorðum eins og *metorða-*.

Þessir liðir tengjast grunnorðum úr fleiri orðflokkum og geta tengst grunnorðum sem eru nokkuð flókin að byggingu hvort sem grunnorðin sjálf eru afleidd eða samsett ef liðurinn *-lendi* er undanskilinn. Á þann hátt má segja að þessir liðir séu nokkuð vel virkir og að því leyti er ekki mikill munur á þeim og sjálfstæðum orðum í sömu stöðu.

4.6 Bygging og hljóðvarp

Orðlíku liðirnir, sem mynda kvenkynsorð og hvorugkynsorð, eru tvíkvæðir og *i*-hljóðvarpið er eitt sterkasta einkenni þeirra. Þetta tvennt leiðir vel í ljós þann mun sem er á orðlíkum seinni liðum og hefðbundnum viðskeytum sem eru oftast einkvæð og án hljóðvarps (sbr. *-ar*, *-leg* og *-un*) en sýnir jafnframt líkindi þessara liða og sjálfstæðra orða. Í *Töflu 11* er sýnt yfirlit um ýmis afbrigði *i*-hljóðvarpsins í orðlíkum kvenkynsliðum:

sjálfstætt orð	orðlíkur liður	hljóðvarp
fús	-fýsi	ú → ý
haldinn	-heldni	a → e
hugull	-hygli	u → y
úðgur	-ýðgi	ú → ý

Tafla 11. Yfirlit yfir *i*-hljóðvarpsafbrigði í orðlíkum kvenkynsliðum.

Í *Töflu 12* er samsvarandi yfirlit yfir hvorugkynsliði:

sjálfstætt orð	orðlíkur liður	hljóðvarp
dómur	-dæmi	ó → æ
fönn	-fenni	ö → e
gras	-gresi	a → e
grjót	-grýti	jó → ý
hús	-hýsi	ú → ý
laus	-leysi	au → ey
látur	-læti	á → æ
lund	-lyndi	u → y
nótt	-nætti	ó → æ

Tafla 12. Yfirlit yfir *i*-hljóðvarpsafbrigði í orðlíkum hvorugkynsliðum.

Hljóðvarpsbrigðin eru mun fleiri í hvorugkynsliðum en kvenkynsliðum.

4.7 Dreifing í samsettum orðum

Eitt einkenni sjálfstæðra orða er að þau geta bæði staðið sem fyrri og seinni hlutar samsettra orða, sbr. orð eins og *félag* sem fyrri liður í *félagsfundur* og seinni liður í *hundaræktar-félag*. Orðlíkir seinni liðir hafa hins vegar, líkt og kerfisvædd og hefðbundin viðskeyti, takmarkaðri dreifingu. Þeir geta í flestum tilfellum aðeins staðið annaðhvort sem fyrri liður eða seinni liður, sbr. yfirlitið í *Töflu 13* þar sem sjálfstæð orð og orðlíkir seinni liðir eru bornir saman við kerfisvædd og hefðbundin viðskeyti:

Staða í samsetningu/ Tegund	Fyrri liður	Seinni liður
Sjálfstæð orð	Já hús-félag	Já fjár-hús
Orðlíkir liðir	Nei launþegasamtök *þegasamtök	Já laun-þegar
Kerfisvædd viðskeyti	Nei	Já
Hefðbundin viðskeyti	Nei	Já

Tafla 13. Yfirlit yfir dreifingu einstakra liða.

Hér kemur ákveðinn munur þessara fyrirbæra í ljós. Dreifingarleg rök benda til þess að orð og orðlíkir seinni hlutar séu ólík fyrirbæri þótt finna megi dæmi um orðlíka liði þar sem þeir eru fyrri liður samsetninga. Þetta er líklega rökrétt út frá því að ef orðlíkar myndir geta ekki staðið sjálfstæðar þá ættu þær ekki að geta staðið sem fyrri liðir samsetninga. Hins vegar er þetta ekki í öllum tilvikum svo. Í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls* eru m.a. til eftirfarandi dæmi með *lyndi*, *menni* og *fiski* sem fyrri lið og þá sjálfstæð orð í samsetningum þótt þessir liðir séu almennt notaðir sem seinni liðir. Þessi dæmi sýna í hnotskurn hversu skammt getur verið á milli orða og sumra orðlíkra liða: *lyndiseinkenni*, *lyndisfall*, *lyndisfar*, *lyndisfesta*, *lyndisgalli*, *lyndisglaður*, *lyndishreinn*, *lyndislag*, *lyndislíkur*, *lyndistákn*, *lyndisþrek*, *lyndisþungur*, *lyndisþýður*. Einnig *mennilegur*, *mennileikur*. Enn fremur *fiskisafn*, *fiskisaga*, *fiskisala*, *fiskisamur*, *fiskisax*, *fiskisegl*, *fiskiseta*, *fiskisker*, *fiskiskip*, *fiskiskóli*, *fiskiskreið*, *fiskiskúta*, *fiskisletta*, *fiskislör*, *fiskislóg* og

eflaust fleiri. Af þessum liðum hafa *-lyndi* og *-fiski* verið sjálfstæðir en *-menni* ekki, sbr. orðtök eins og *e-ð leikur í lyndi* og *að róa til fiskjar* (eignarfallsmynd kv.-orðsins *fiski*).

4.8 Brottfall úr hliðskipuðum samsetningum

4.8.1 Inngangur

Sterkt einkenni sjálfstæðra orða er að þau er hægt að fella niður í hliðskipuðum samsetningum (sjá Kenesei 2007:271 o.áfr.). Brottfallið er mögulegt þegar verið er að tengja saman samsetningar með skylda merkingu þar sem seinni liðurinn er sjálfstætt orð. Hægt er að skipta þessum brottföllum niður í tvær tegundir aðallega, þ.e. afturvirktt brottfall (e. *back coordination reduction*), sjá 4.8.2, og framvirktt brottfall (e. *front coordination reduction*), sjá 4.8.3. Í 4.8.4 er svo fjallað um „langdræg“ brottföll og kannað hvort einhverjar takmarkanir séu á þess háttar brottföllum eftir því hvort um er að ræða orð eða orðlíka liði í seinni lið samsetningarinnar.³¹

4.8.2 Afturvirktt brottfall

Þegar um afturvirktt brottfall er að ræða hafa samsetningarnar sama seinni lið en seinni liður fyrri samsetningarinnar fellur niður. Þegar seinni liðurinn er sjálfstætt orð gengur brottfallið ágætlega, sbr. (30):

- (30) a. Jón var forsætis- og fjármálaráðherra á tímabili
 b. Elín var handbolta- og fótboltaþjálfari hjá Fram
 c. Guðjón sat skipulags- og verkefnafundi hjá borginni

Orðlíka seinni liði er hægt að fella niður á sama hátt. Í (31) er um að ræða karlkynsliði, hvorugkynsliði í (32) og kvenkynsliði í (33):

- (31) a. Þetta var mikill álits- og vegsauki fyrir Jón
 b. Hann var bæði blað- og bréfberi í hverfinu
 c. Guðrún var Norðurlanda- og Evrópubúi í hjarta sínu
 d. Amundsen var mikill heimskauta- og sæfari á sínum tíma
 e. Í Reykjavík var haldin stór ráðstefna um orku- og hita-
 gjafa í framtíðinni

³¹ Þess má geta að gæði dæmanna í þessum kafla hafa verið metin af fleirum en mér og í flestum tilvikum hafa ég og viðmælendur mínir verið sammála.

- f. Jökull var bæði verðlauna- og methafi í greininni
- g. Fasteigna- og bílasalar mótmæltu þessari lagabreytingu
- h. Hann var verkalýðs- og byltingarsinni í hjarta sínu

- (32) a. Fisk- og kjötmeti fannst honum best³²
 b. Á svæðinu skiptist á gras- og mýrlendi
 c. Henni var sama hvort hún byggir í þétt- eða dreifbýli
 d. Jón þótti bæði glæsi- og hraustmenni á sinni tíð
- (33) a. Fyrirtækið lagði áherslu á hugmynda- og mannaúðgi í starfsemi sinni
 b. Aðhalds- og sparsemi var Guðmundi í blóð borin
 c. Þrætu- og þrasgirnir eru ekki góðir eiginleikar

Afturvirkir brottfall gengur einnig með kerfisvæddum viðskeytum, sbr. (34):

- (34) a. Þetta er nú meiri grútar- og gikkshátturinn í manningum
 b. Okkur var sýndur tómur fauta- og dónaskapur á fundinum
 c. Davíð var bæði asna- og aulalegur í ræðu sinni á árs hátíðinni
 d. Jóhanna þótti bæði elju- og vinnusöm á sinni tíð

Brottfallið gengur hins vegar ekki með hefðbundnum viðskeytum, sbr. (35):

- (35) a. *Þeir þjáðust bæði af bil- og brenglun
 b. *Guðrún var bæði rit- og teiknari hjá auglýsingastofunni
 c. *Englend- og Svisslendingar töpuðu sínum leikjum á HM

Samkvæmt þessu gengur afturvirkir brottfall ágætlega með sjálfstæðum orðum, orðlíkum seinni liðum og kerfisvæddum viðskeytum.

³² Svo virðist sem einhverjar hömlur séu stundum á hliðskipuninni þegar um orðlíka liði er að ræða. Til dæmis gengur brottfallið vel í dæmi eins og *Jóna lifði bara á kjöt- og grænmeti* en ekki eins vel ef röðinni er snúið við, sbr. ??*Jóna lifði bara á græn- og kjötmeti*. Hins vegar gengur ágætlega að snúa við röðinni í setningu eins og *Jóna lifði bara á kjöt- og fiskmeti*, þ.e. *Jóna lifði bara á fisk- og kjötmeti*. Nærtæk skýring á þessu gæti verið að *grænmeti* sé í slíkum tilvikum túlkað sem ósamsett orð en einnig gæti það haft sitt að segja að fyrri liðirnir eru no. og lo. Spurningin er þá sú hvort *kjöt- og grænmeti* sé ekki orðið tiltölulega fast samband í íslensku sem erfitt er að hnika til.

4.8.3 Framvirkt brottfall

Við framvirkt brottfall eru fyrri liðir samsetningarinnar þeir sömu en seinni liðirnir ólíkir. Það sem fellur brott er þá fyrri hluti seinni samsetningarinnar. Þetta brottfall gengur ágætlega með sjálfstæðum orðum, sbr. (36):³³

- (36) a. *Bókaseljendur* og *-kaupendur* voru í sjokki yfir hækkun á bótaskatti
 b. *Bílapartar* og *-varahlutir* seldust vel á bílamessunni
 c. *Verkamenn* og *-konur* mótmæltu harðlega launalækkuninni

Framvirku brottfalli er einnig hægt að beita á samsetningar með orðlíkum seinni liðum, sbr. (37):

- (37) a. *Leigusalar* og *-takar* rifust heiftarlega um nýju húsa-leigulögin
 b. Við opnun Blóðbankans var bæði *blóðgjöfum* og *-þegum* boðið
 c. Svæðið var ekki gróskumikið, mest *mýrlendi* og *-gresi*
 d. Þeir fundu einhvers konar *smáplánetu* eða *-stirni* yst í sólkerfinu
 e. Gamalt *hælmeiðsli* eða *-særi* þjáði hann lengi

Framvirkt brottfall er hins vegar nánast ótækt með kerfisvæddum viðskeytum, sbr. (38):

- (38) a. *Gunnar sýndi af sér mikinn *ræfilskap* og *-dóm* í þessu máli
 b. *Jóna var sérstaklega *hjálpösöm* og *-leg* við jarðarförina

Framvirka brottfallið sýnir betur en hið afturvirka skyldleika sjálfstæðra orða og orðlíkra liða og skilur á milli þessara tegunda annars vegar og kerfisvæddra viðskeyta hins vegar.

³³ Í dæmunum í (36) er hægt að túlka *-kaupendur*, *-varahluti* og *-konur* úr tengslum við fyrri samsetninguna, þ.e. sem almenna kaupendur (ekki *bóka-*), almenna varahluti (ekki *bíla-*) og sem konur almennt (og ekki *verka-*), en það verður að teljast ólíklegt að menn geri það í þessu samhengi.

4.8.4 Langdræg brottföll

Þau brottföll, sem skoðuð hafa verið í 4.8.2 og 4.8.3, hafa bæði verið það sem hægt er að kalla „skammdræg“, þ.e.a.s. engum liðum hefur verið skotið inn á milli hinna hliðskipuðu samsetninga. Þau sýna ekki mun á milli sjálfstæðra orða og orðlíkra seinni liða. Ein leið til þess að leiða fram mun á orðum og orðlíkum liðum er að kanna hvort hægt er að skjóta inn liðum milli samsetninganna, bæði þegar um afturvirkir og framvirki brottfall er að ræða. Ganga slík innskot betur þegar í hlut eiga sjálfstæð orð en orðlíkir liðir eða er enginn munur á þessum tegundum að þessu leyti?

Fyrst verður innskotið prófað á afturvirkir brottfall með sjálfstæðum orðum og orðlíkum liðum og því næst innskot með framvirku brottfalli. Afturvirka brottfallið með sjálfstæðum orðum kemur fyrst og er innskotið skáletrað, sbr. (39):

- (39) a. Elín var bæði handbolta- og fótboltaþjálfari hjá Fram
 b. Elín var bæði handbolta- *en þó einkum* fótboltaþjálfari hjá Fram
 c. Elín var bæði handbolta- *en þó einkum og sér í lagi* fótboltaþjálfari hjá Fram

Þessi langdræga hliðskipun virðist ganga ágætlega með sjálfstæðum orðum en hvað með orðlíka liði? Fyrst koma dæmi um afturvirkir brottfall í (40):

- (40) a. Guðrún var Norðurlanda- og Evrópubúi í hjarta sínu
 b. Guðrún var Norðurlanda- *en þó einkum* Evrópubúi í hjarta sínu
 c. Guðrún var Norðurlanda- *en þó einkum og sér í lagi* Evrópubúi í hjarta sínu
 d. Fisk- og kjötmeti fannst honum best
 e. Fisk- *en þó einkum* kjötmeti fannst honum best
 f. Fisk- *en þó einkum og sér í lagi* kjötmeti fannst honum best
 g. Aðhalds- og sparsemi var Guðmundi í blóð borin
 h. Aðhalds- *en þó einkum* sparsemi var Guðmundi í blóð borin
 i. Aðhalds- *en þó einkum og sér í lagi* sparsemi var Guðmundi í blóð borin

Langdræg hliðskipun virðist einnig ganga ágætlega með orðlíkum liðum þegar um er að ræða afturvirktt brottfall. Hvað um langdræga hliðskipun við framvirkt brottfall? Fást sömu niðurstöður þar? Innskot við framvirkt brottfall virðist vel mögulegt þegar sjálfstæð orð eiga í hlut, sbr. hliðskipunina í (41):

- (41) a. Bókaseljendur og -kaupendur voru í sjokki yfir bóka-
skattinum
 b. Bókaseljendur og *þá einkum og sér í lagi* -kaupendur voru í sjokki yfir bóka-
skattinum
 c. Bókaseljendur og *þá einkum og sér í lagi norðlenskir og sunnlenskir* -kaupendur voru í sjokki yfir bóka-
skattinum
 d. Bílaumboðum og -leigum fjölgaði mjög fyrir hrun
 e. Bílaumboðum og *þá einkum og sér í lagi* -leigum fjölgaði mjög fyrir hrun
 f. Bílaumboðum og *þá einkum og sér í lagi norðlenskum og sunnlenskum* -leigum fjölgaði mjög fyrir hrun

Spurningin er hvort innskotið sé yfirleitt mögulegt í framvirku brottfalli með orðlíkum liðum.

- (42) a. Svæðið er gróskumikið og einkennist af blautu mýrlendi og -gresi
 b. ?Svæðið er gróskumikið og einkennist af blautu mýrlendi *en þó einkum* -gresi
 c. ?Svæðið er gróskumikið og einkennist af blautu mýrlendi *en þó einkum og sér í lagi* -gresi

Í (42b–c) er skotið inn liðum og brottfallið eða tengingin er þá orðin langdræg, þ.e. lengra er á milli hinna hliðskipuðu samsetninga en í (42a). Þetta gengur gengur ekki eins vel og í hliðskipuðum samsetningum með sjálfstæðum orðum. Fleiri dæmi má sjá í (43–44):

- (43) a. Sérleyfissalar og -hafar voru ánægðir með náttúrupassann
 b. ?Sérleyfissalar og *jafnvel enn frekar* -hafar voru ánægðir með náttúrupassann
 c. ?Sérleyfissalar og *að sumu leyti og jafnvel enn frekar* -hafar voru ánægðir með náttúrupassann

- (44) a. Þarna voru bæði tryggingatakar og -hafar samankomnir
 b. ?Þarna voru bæði tryggingatakar og *einnig* -hafar samankomnir
 c. ?Þarna voru bæði tryggingatakar og *til allrar hamingju líka* -hafar samankomnir
 d. ?*Þarna voru bæði tryggingatakar og *til allrar hamingju líka heilmargir bæði vestfirskir og norðlenskir* -hafar samankomnir.

Dæmin í (43–44) sýna að einhverjar hömlur virðast vera á því hversu langt innskotið má vera og hvers eðlis það má vera þegar um orðlíka liði er að ræða. Slík innskot virðast ganga betur með sjálfstæðum orðum. Það virðist sem sagt vera auðveldara að nota langdræga hliðskipun í framvirkum brottföllum með sjálfstæðum orðum en orðlíkum liðum og það bendir til þess að orð og orðlíkir liðir hafi mismunandi stöðu líka að þessu leyti.

4.9 Forskeyting

Eins og fram kom í 2.2.2, um forskeytingu, þá er forskeytum einkum skeytt við sjálfstæð orð, sbr. (45):

- (45) ó-skemmtilegt, ó-fyrirgefanlegt, ó-sannur, ó-mögulegur

Svo vill til að forskeytingin er einnig möguleg með orðlíkum liðum, sbr. (46):

- (46) a. ó-viti
 b. ó-lendi, ó-menni, ó-meti, ó-lífi
 c. í-hygli

Forskeytingin gengur hins vegar ekki með kerfisvæddum viðskeytum, sbr. (47):

- (47) *ó-legur, *ó-samur

Forskeytingin gengur ekki með hefðbundnum viðskeytum heldur, sbr. (48):

- (48) *ó-un, *ó-ingur, *ó-ull

Forskeytingin gefur því til kynna að meiri líkindi séu með sjálfstæðum orðum og orðlíkum liðum en öðrum tegundum bundinna liða.

4.10 Dregið saman

Í *Töflu 14* koma fram niðurstöður prófana í þessum kafla á því hvort og þá í hve miklum mæli orðlíkir liðir hafi einhver orðeinkenni:

Tegund/ Próf	Sjálfstæð orð	Orðlíkir seinni liðir	Kerfisvædd viðskeyti	Hefð- bundin viðskeyti
1. Kjarnaorð í setningarlið	Já	Nei	Nei	Nei
2. Höfuð ef.- sam- setninga	Já	Já/Nei	Já/Nei	Nei
3. Virkni hljóð- kerfisreglna	Nei	Nei	Nei	Já
4. Virk orðmynd- un	Já	Já/Nei	Já/Nei	Já/Nei
5. Tvíkvæður stofn	Já	Já	Nei	Nei
6. <i>i</i> -hljóðvarpsvíxl	Já	Já	Nei	Nei
7. Dreifing (fyrri og seinni hluti)	Já	Nei	Nei	Nei
8. Afturvirktt brott- fall	Já	Já	Já (í sumum tilvikum)	Nei
9. Framvirkt brott- fall	Já	Já	Nei	Nei
10. Forskeyting	Já	Já	Nei	Nei

Tafla 14. Niðurstöður prófana á orðeinkennum bundinna orðlíkra seinni liða.

Þegar taflan hér á undan er skoðuð er það einkum fernt sem sýnir skyldleika orðlíkra seinni liða og sjálfstæðra orða og skilur jafnframt að orðlíka seinni liði og aðra bundna liði sem skoðaðir voru:

- (49) a. Orðlíkir seinni liðir (hvorugkyns- og kvenkynsliðir) eru tvíkvæðir (þ.e. með viðskeyti)
- b. Orðlíkir seinni liðir (hvorugkyns- og kvenkynsliðir) hafa í sér *i*-hljóðvarp

- c. Framvirkt brottfall er mögulegt með orðlíkum liðum
- d. Hægt er að beita forskeytingu með orðlíkum seinni liðum

Aðrir þættir, sem prófaðir voru, þ.e. hljóðkerfisleg virkni, orðmyndunarleg virkni, staða í eignarfallssamsetningum og afturvirkt brottfall í hliðskipuðum samsetningum, gefa ekki til kynna skýran greinarmun á orðum, orðlíkum liðum og kerfisvæddum viðskeytum. Þættirnir kjarnaorð í setningarlið og dreifing skilja svo að sjálfstæð orð og orðlíka liði.

5 Lokaorð

Þeir orðlíku seinni liðir, sem hér hafa verið ræddir, eru fram komnir með þrennum hætti:

- (50) a. karlkynsliðir við núllafleiðslu, so. → no., sbr. *fara* → *-fari* í *sæfari*, *geimfari*
- b. hvorugkynsliðir með *i*-viðskeytingu og oft *i*-hljóðvarpi í kjölfarið, sbr. *gras* → *-gresi*
- c. kvenkynsliðir með *i*-viðskeytingu og oft *i*-hljóðvarpi, sbr. *ætrækinn* → *ætrækni*

Orðmyndunin í (50) er að því leyti sérstök að til verða orðmyndir sem ekki geta staðið sjálfstæðar. Samkvæmt flokkun Keneseis (2007) eiga þessir orðlíku liðir mesta samleið með svonefndum hálförðum (e. *semi words*) sem staðsetja má milli sjálfstæðra orða og viðskeytislíkja. Það sem skilur að orðlíka liði og viðskeytislíki er að viðskeytislíki geta ekki staðið í framvirku brottfalli og eins að viðskeytislíki eru kerfisvædd afbrigði sjálfstæðra orða þar sem sjálfstæða orðið lifir með viðskeytislíkinu. Þetta gildir ekki um orðlíka liði því að í fæstum tilfellum er hægt að benda á samsvarandi sjálfstætt orð í nútímamáli. Einkum fernt sýnir skyldleika orða og orðlíkra liða, sbr. (49), en fleiri atriði greina orð frá orðlíkum liðum. Má þar nefna að orðlíkir liðir geta ekki staðið sem kjarnaorð í setningarlið og þeir hafa ekki frjálsa dreifingu eins og sjálfstæð orð.

Ýmislegt bendir því til þess að staðsetja verði orðlíka liði í rýminu á milli sjálfstæðra orða og hefðbundinna aðskeyta. Það að orðlíkir liðir hafi mörg einkenni sjálfstæðra orða en jafnframt mörg einkenni hefðbundinna viðskeyta styður þá greiningu. Í þessu rými er að finna

orðlíka liði en einnig verður að gera ráð fyrir aðskeytislíkjum þar, sbr. áhersluforliði í íslensku. Orðlíku liðirnir standa þó sjálfstæðum orðum nær en aðskeytislíki.

Heimildir

- Arcodia, Giorgio Francesco. 2012. Constructions and headedness in derivation and compounding. *Morphology* 22:365–397.
- Ari Páll Kristinsson. 1991. *Leiðbeiningar um orðmyndun handa orðanefndum*. Reykjavík: Íslensk málstöð.
- Ascoop, Kristin og Torsten Leuschner. 2006. "Affixoidhungrig? Skitbra!" Comparing affixoids in German and Swedish. *STUF – Sprachtypologie und Universalienforschung* 59,3:241–252.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Baldur Jónsson. 1985. Samsett nafnorð með samsetta liði. Fáeinar athuganir. Í: Bernt Fossestøl, Kjell Ivar Vannebo, Kjell Venås og Finn-Erik Vinje (ritstj.). *Festskrift til Einar Lundeby 3. oktober 1984*, bls. 158–175. Ósló: Novus Forlag.
- Baldur Jónsson. 1987. Íslensk orðmyndun. *Andvari. Nýr flokkur XXIX*:88–103.
- Bauer, Laurie. 2005. The borderline between derivation and compounding. Í: Wolfgang U. Dressler, Dieter Kastovsky, Oskar E. Pfeiffer og Franz Rainer (ritstj.). *Morphology and Its Demarcations. Selected Papers from the 11th Morphology Meeting, Vienna, February 2004*. Current Issues in Linguistic Theory 264. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Beygingarlýsing íslensks nútímamáls*. <http://bin.arnastofnun.is>
- Booij, Geert. 1993. Against split morphology. *Yearbook of Morphology 1993*:27–49.
- Booij, Geert. 1994. Lexical Phonology: a Review. *Lingua e stile* 29:525–555.
- Booij, Geert. 1996. Inherent versus contextual inflection and the split morphology hypothesis. *Yearbook of Morphology 1995*:1–16.
- Dalton-Puffer, Christiane og Ingo Plag. 2000. Categorywise, some Compound-Type Morphemes Seem to Be Rather Suffix-Like: On the Status of -ful, -type, and -wise in Present Day English. *Folia Linguistica XXXIV* 3–4:225–244.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1984. *Íslensk málfræði. Hljóðkerfisfræði og beygingarfræði*. Reykjavík.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi*. 4. útg. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Goethem, Kristel Van. 2008. *Oud-leerling versus ancien élève: A Comparative Study of Adjectives Grammaticalizing into Prefixes in Dutch and French*. *Morphology* 18:27–49.

- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði. Íslensk tunga II*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Halldór Halldórsson. 1976. Falling down to a suffix status. A morphosemantic study. Í: Lars Svensson (ritstj.). *Nordiska studier i filologi och lingvistik. Festskrift tillägnad Gösta Holm på 60-årsdagen den 8. juli 1976*, bls. 162–172. Lundur: Bloms Boktryckeri.
- Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. London: Arnold.
- Hopper, Paul J. og Elizabeth Traugott. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Höskuldur Þráinsson. 1995. *Handbók um málfræði*. Reykjavík: Námsgagnastofnun.
- Höskuldur Þráinsson (aðalhöf.), Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen og Zakaris Svabo Hansen. 2004. *Faroese. An Overview and Reference Grammar*. Þórshöfn: Føroya Fróðskaparfelag.
- ISLEX-orðabókin. <http://islex.is>
- Iversen, Ragnvald. 1973. *Norrøn grammatikk*. 7. útgáfa. Ósló: Aschehoug.
- Íslenskur orðasjóður. <http://wortschatz.uni-leipzig.de/ws-isl/>
- Jansson, Håkan. 2015. *Purism på glid? Studier i nutida isländskt ordbruk*. Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 24. Gautaborg: Göteborgs Universitet.
- Jones, Oscar. 1964. Icelandic Neologisms in -ó. *Word* 20:18–27.
- Kenesei, István. 2007. Semiwords and Affixoids: The Territory Between Word And Affix. *Acta Linguistica Hungarica* 54:263–293.
- Kristín Bjarnadóttir. 2000. *Dágufallssamsetningar í ritmálssafni Orðabókar Háskólans*. <https://notendur.hi.is/~kristinb/datsams.html> (23. nóvember 2015)
- Kristín Bjarnadóttir. 2005. *Afleiðsla og samsetning í generatífri málfræði og greining á íslenskum gögnum*. Rannsóknar- og fræðslurit 7. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Leira, Vigleik. 1992. *Orðlagning og ordelement i norsk*. Ósló: Det norske samlaget.
- Margrét Jónsdóttir. 2005. Um væða og væðingu og hlutverk þeirra í samsetningum. *Orð og tunga* 7:95–120.
- Meibauer, Jörg. 2013. Expressive compounds in German. *Word Structure* 6,1:21–42.
- Mörður Árnason, Svavar Sigmundsson og Örnólfur Thorsson. 1982. *Orðabók um slettur, slangur, bannorð og annað utangarðsmál*. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Perlmutter, David M. 1988. The Split Morphology Hypothesis: Evidence from Yiddish. Í: Michael Hammond og Michael Noonan (ritstj.). *Theoretical Morphology*, bls. 79–99. San Diego: Academic Press.
- Ritmálssafn. http://www.arnastofnun.is/page/gagnasofn_ritmalssafn
- Sato, Yosuke. 2010. Complex phrase structures within morphological words: Evidence from English and Indonesian. *Lingua* 120:379–407.
- Scalise, Sergio og Emiliano Guevara. 2005. The lexicalist approach to word-formation and the notion of the lexicon. Í: Pavol Štekauer og Rochelle Lieber (ritstj.). *Handbook of Word-Formation*, bls. 147–187. Dordrecht: Springer.

- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík: Íslensk-danskur orðabókarsjóður.
- Sigrún Þorgeirsdóttir. 1986. *Um forskeyti í íslensku*. Ritgerð til kandidateksprófs í íslenskri málfræði. Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Sigurður Konráðsson. 1989. *Um orðmyndun í íslensku*. Óprentað handrit. Kennaraháskóli Íslands, Reykjavík.
- Skommer, Grzegorz. 1993. Morphological intensifiers of meaning in Norwegian. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 11,2:135–155.
- Spencer, Andrew. 1991. *Morphological Theory. An Introduction to Word Structure in Generative Grammar*. Oxford: Blackwell.
- Stong-Jensen, Margaret. 1987. Lexical overgeneration in Icelandic. *Nordic Journal of Linguistics* 10:181–205.
- timarit.is
- Wiese, Richard. 1996. Phrasal Compounds and the Theory of Word Syntax. *Linguistic Inquiry* 27,1:183–193.
- Þorsteinn G. Indriðason. 1994. *Regluvirkni í orðasafni og utan þess. Um lexíkalska hljóðkerfisfræði íslensku*. Málfræðirannsóknir 9. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2005. Historisk produktivitet. *Nordica Bergensia* 32:39–65.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2006. Í líki hvers? Um líki í íslensku í ýmiss konar líki. *Íslenskt mál* 28:95–111.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2008. Um virkar og frjósamar orðmyndunarreglur í íslensku. *Íslenskt mál* 30:93–120.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2011. Om fugesammensetninger i vestnordisk. Í: Gunnstein Akselberg og Edit Bugge (ritstj.). *Vestnordisk språkkontakt gjennom 1200 år*, bls. 257–275. Þórshöfn: Fróðskapur, Faroe University Press.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2012. *Phrasal compounds in Icelandic*. Fyrirlestur fluttur á The 11th International Conference of Nordic and General Linguistics, Freiburg, 18.–20. apríl 2012.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2014. Fallbeygðir fyrri liðir og tvær kenningar um orðhlutafræði. *Íslenskt mál* 36:9–30.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2015. Ó-ið eftir Óskar. *Ástumál kveðin Ástu Svavarsdóttur sextugri 19. janúar 2015*, bls. 85–91. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2016. *On bound intensifiers in Icelandic*. Óútgefið handrit, Háskólanum í Bergen.

Lykilorð

samsett orð, afleidd orð, orðleg einkenni, orðlíkir liðir, markatilvik, aðskeytislíki

Keywords

compounds, derivations, wordhood, types of wordlike forms, demarcations, affixoids

Abstract

In Icelandic, numerous wordforms exist that are in many ways similar to independent words except that they can only occur as second parts of compounds, cf. *-meti*, *-auðgi* and *-fari* in *fiskmeti* 'fish food', *hugmyndaauðgi* 'creativity' and *geimfari* 'astronaut'. These are so-called *bound wordforms* (see e.g. Dalton-Puffer and Plag 2000, Eiríkur Rögnvaldsson 1990, Kristín Bjarnadóttir 2005 and Þorsteinn G. Indriðason 2006). Other types of similar bound forms in Icelandic are *-ynja*, *-kafur* and *-elda* as in *for-ynja* 'monster', *á-kafur* 'eager' and *al-elda* 'ablaze', cf. Kristín Bjarnadóttir (2005:159), and many more exist. In this article, the focus is on discussing forms which have an *-i* in final position, where the *-i* can either be an inflectional ending or a derivational suffix. These compositions are sometimes called *derivational compounds* to distinguish them from regular compounds and other notions have been used (see e.g. Sigurður Konráðsson 1989 and Eiríkur Rögnvaldsson 1990).

In this article three types of these word forms are discussed. Firstly, monosyllabic forms of weak male nouns with an *-i* ending in nominative singular, cf. *launa-auki* 'fringe benefit', *ein-búi* 'hermit', *ör-eigi* 'proletarian', *geim-fari* 'astronaut', *sjálf-sali* 'slot machine' and *hjarta-þegi* 'heart recipient'. Secondly, bisyllabic strong neuter nouns with an *-i* as the second syllable. These forms have an *-s* ending in genitive singular, cf. *til-brigði* 'variation', *harð-fenni* 'frozen snow', *ár-ferði* 'times', *stór-grýti* 'large rocks', *búr-hveli* 'sperm whale', *hjól-hýsi* 'trailer' and *smá-stirni* 'asteroid'. In these forms, *i*-umlaut variations occur, as in *hvalur – hveli* and *hús – hýsi*. Thirdly, bisyllabic forms of weak female nouns, cf. *mann-auðgi* 'human enrichment', *ein-drægni* 'harmony', *mein-fýsi* 'malice', *eigin-girni* 'selfishness', *sam-heldni* 'solidarity', *þjóð-rækni* 'patriotism' and *skað-semi* 'harmfulness'. As with the neuter forms, *i*-umlaut variations occur, cf. *fús – fýsi* and *samur – semi*.

Tests were carried out to determine the wordhood of these wordlike forms. The main result of the tests showed that these forms behave in some ways like words but in other ways like affixes. They were also compared to affixoids but several tests showed that they do not fit into that category. The study shows that these wordlike forms should be placed between compounding and derivation as semi-words.

Þorsteinn G. Indriðason
 Institutt for lingvøistiske, litterære og estetiske studier
 Universitetet i Bergen
 torsteinn.indridason@lle.uib.no